

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Για τη γραμματική ερμηνεία έχουμε κάνει ήδη λόγο σε δύο προηγούμενα σημεία. Στο πρώτο από αυτά (Κεφ. Η', υπό ΙΙΙ, 3, από κοινού με Κεφ. Θ', υπό ΙV) εκθέσαμε την προέχουσα όσο και αυτοτελή θέση που αναγνωρίζει υπέρ αυτής η τρέχουσα τυποκρατική διδασκαλία, η οποία έχει ως αφετηρία της ότι η ερμηνεία του κανόνα δικαίου αρχίζει απαραιτήτως από την αναζήτηση του νοήματος που προκύπτει από τη γλωσσική διατύπωση του κειμένου του νόμου, κάτι που στις συνήθεις περιπτώσεις αρκεί και οδηγεί στον τερματισμό της ερμηνείας, παρέχοντας και τον μέσο όρο του δικανικού συλλογισμού· αν ωστόσο καταλείπονται αμφιβολίες, και πάλι η γραμματική ερμηνεία θεωρείται από την κρατούσα διδασκαλία αυτοτελές ερμηνευτικό στάδιο που χρησιμεύει στην καθοδήγηση και οριοθέτηση της περαιτέρω ερμηνευτικής πορείας, υποδεικνύοντας τα «δυνατά» (ενδεχόμενα) νοήματα του νόμου, ένα από τα οποία οφείλει στη συνέχεια ο εφαρμοστής να επιλέξει προσφεύγοντας σε πρόσθετα ερμηνευτικά μέσα· τα δυνατά νοήματα του νόμου θεωρούνται έτσι ότι χαράσσουν και τα όρια της ερμηνείας, πέρα από τα οποία αρχίζει η δικαστική δικαιοπλασία και η πλήρωση των κενών του νόμου. Στο δεύτερο από τα σημεία αυτά (Κεφ. Η', υπό V, 2) συμπλεύσαμε με νεότερες απόψεις, που θέτουν υπό αμφισβήτηση, όχι την ικανότητα της γραμματικής ερμηνείας να παράσχει όλα όσα υπόσχεται, αλλά, πριν από αυτό, τη λανθασμένη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται όλη αυτή η υπερεκτίμηση και υπερφόρτωσή της με

τόσο βαρυσήμαντες προσδοκίες, στις οποίες αδυνατεί να ανταποκριθεί, δηλαδή τη θεώρηση της έννομης τάξης πρωτίστως ως ενός συνόλου κειμένων που μεταφέρουν αυθεντικά μηνύματα. Στο παρόν Κεφάλαιο δεν θα επανέλθουμε στην κριτική αυτή. Θα περιοριστούμε σε κάτι λιγότερο: στο να δείξουμε ότι, ακόμη και για κάποιον που δεν πείθεται από τέτοιου είδους ενστάσεις εναντίον της, οι εσωτερικές δυσκολίες που συνοδεύουν την κρατούσα διδασκαλία και τις θεμελιακές γι' αυτήν απόψεις περί γραμματικής ερμηνείας δεν της επιτρέπουν να καταλάβει την περίοπτη θέση και να επιτελέσει τις σημαντικές λειτουργίες που η τρέχουσα αντίληψη της επιφυλάσσει.

Το ερώτημα από το οποίο πρέπει να ξεκινήσουμε είναι: τί είναι η γραμματική ερμηνεία; – ή, ακριβέστερα: πώς την αντιλαμβάνεται η ίδια η κρατούσα διδασκαλία; Παραδόξως, παλαιότερα, ακόμη και αφού είχε διαμορφωθεί σε γενικές γραμμές η διδασκαλία αυτή, απουσίαζαν σαφείς αναλύσεις περί του σε τί ακριβώς συνίσταται η γραμματική ερμηνεία. Αν παραβλέψουμε ορισμένες ταυτολογικές διατυπώσεις,¹ ή ακόμη και κάποιες παρανοήσεις,² οι περισσότεροι συγγραφείς περιορίστηκαν επί πολλές δεκαετίες στο να αναφέρουν ότι η γραμματική ερμηνεία είναι η προσπάθεια σύλληψης του νοήματος του κανόνα δικαίου (ή του νόμου) μέσω της σημασίας των γλωσσικών εκφράσεων που συναπαρτίζουν το κείμενό του.³

1. Χαρακτηριστική η διατύπωση του Γεωργίου Μπαλή, *Γενικά Αρχαία του Αστικού Δικαίου*, 7η έκδ., Αθήναι, Τζάκας-Δελαγραμμάτικας, 1955, § 7, σ. 16: «Γραμματική ερμηνεία είναι η διά του γράμματος του νόμου, δηλ. διά του κειμένου αυτού γινομένη».

2. Σε προφανή παρανόηση οφείλεται το συχνά λεγόμενο ότι η γραμματική ερμηνεία είναι ερμηνεία αυστηρή ή στενή σε σύγκριση με τα άλλα είδη ερμηνείας. Ο ισχυρισμός αυτός, που υποκρύπτει τη δυσπιστία απέναντι στα άλλα είδη ερμηνείας που επισημάναμε στο προηγούμενο Κεφάλαιο, αν μάλιστα θέσουμε ως βάση την κρατούσα διδασκαλία περί ερμηνείας, αποδεικνύεται ανακριβής. Εάν η γλωσσική διατύπωση του νόμου επιτρέπει περισσότερες της μίας ερμηνευτικές εκδοχές, τότε η εφαρμογή ενός ιστορικού, ενός συστηματικού ή ενός τελολογικού ερμηνευτικού μέσου κατά κανόνα στενεύει τα ερμηνευτικά περιθώρια που έχει ανοίξει η γραμματική ερμηνεία αντί να τα διευρύνει.

3. Πρβλ., π.χ., Αραβαντινό, *Στοιχεία*, σ. 65-66: «Αφετηρία, αφ' ης ο δικαστής [...] χωρεί εις την ερμηνείαν του κανόνος δικαίου [...] είναι αι λέξεις αι παρατιθέμεναι εις τον κανόνα». Παπανικολάου, σ. 131-32: «Κάθε ερμηνευτική προσπάθεια

Παρ' ότι η απάντηση αυτή είναι βέβαια ανεπαρκής, αν σταχυολογήσουμε και συνδυάσουμε τις διάφορες νύξεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί, μπορούμε να συναγάγουμε τρία βασικά γνωρίσματα που η κρατούσα διδασκαλία δέχεται ότι χαρακτηρίζουν τη γραμματική ερμηνεία. Τα γνωρίσματα αυτά είναι: (α) ότι το είδος αυτό ερμηνείας αξιώνει εμφατικά από τον ερμηνευτή να εμμένει στο κείμενο του νόμου, οφείλοντας να το αντιμετωπίσει ως το από το οποίο και αντικειμενικά δεδομένο, στο οποίο πρέπει πρωτίστως και ανυπερθέτως να στρέψει την προσοχή του· (β) ότι το κείμενο του νόμου απαρτίζεται από επί μέρους λέξεις και συνεπώς το νόημα του νόμου προκύπτει πρωτίστως από τον συνδυασμό του νοήματός τους και του τρόπου συντακτικής σύνδεσής τους μέσα στις προτάσεις που εκφράζουν το πραγματικό και την έννομη συνέπεια του ερμηνευόμενου κανόνα δικαίου· και (γ) ότι το νόημα των επί μέρους λέξεων προκύπτει πρωτίστως από τους «κοινούς γλωσσικούς κανόνες», και στην πρώτη γραμμή βρίσκονται εκείνοι που μας προσφέρουν τα λεξικά· συνεπώς η ερμηνεία πρέπει να ξεκινήσει από τη –βάσει τέτοιων κανόνων «φυσική»– σύλληψη του τρέχοντος νοήματος των λέξεων και εκφράσεων αυτών.

Με το πρώτο γνώρισμα εκφράζεται μιά θέση δικαιοφιλοσοφικού μάλλον παρά στενά μεθοδολογικού χαρακτήρα. Η προφανώς επηρεασμένη από τον θετικισμό πρώτη αυτή θέση ισχυρίζεται ότι το δίκαιο συγκροτείται πρωτίστως από πραγματικά γεγονότα, το βασικότερο από τα οποία είναι το θεσμικό γεγονός της θέσπισης νόμων με αποφάσεις συγκεκριμένων ανθρώπων, που προσέδωσαν σ' αυτούς απτή

ξεκινάει πάντοτε από το “γράμμα του νόμου”, από το πρώτο δηλαδή νόημα που φανερώνουν οι λέξεις και γλωσσικές εκφράσεις που συναπαρτίζουν το κείμενο της ερμηνευόμενης διατάξεως». Πιο ακριβής είναι η κατά πολύ παλαιότερη διατύπωση του Παύλου Καλλιγά, *Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου καθά εν Ελλάδι πολιτεύεται*, τόμ. Α', 3η έκδ., Αθήναι, Κορομηλάς, 1878, σ. 102: «Κατά πρώτον η ερμηνευτική επιδίδεται εις το γράμμα του νόμου, κρίνουσα αυτό κατά τους κοινούς της γλώσσης κανόνες». Το χωρίο αυτό απηχεί σε μεγάλο βαθμό τη διδασκαλία του Friedrich Carl v. Savigny, *System des heutigen Römischen Rechts*, τόμ. I, Βερολίνο, Veit und Comp., 1840, σ. 213-14: «Το γραμματικό στοιχείο της ερμηνείας έχει ως αντικείμενό του το ρήμα (das Wort), το οποίο διενεργεί τη μεταβίβαση από τη σκέψη του νομοθέτη προς τη δική μας. Επομένως, συνίσταται στην έκθεση των γλωσσικών νόμων που εφήρμοσε ο νομοθέτης».

εξωτερική υπόσταση με τη μορφή ενός επίσημου κειμένου που μεταφέρει συγκεκριμένο νόημα από τους συντάκτες στους παραλήπτες του. Με το δεύτερο γνώρισμα εκφράζεται μία θέση γλωσσοθεωρητικού χαρακτήρα. Υποστηρίζεται ότι ένα κείμενο συγκροτείται από ένα σύνολο λέξεων και από αυτό συνάγεται, έστω και χωρίς να λέγεται ρητά, ότι οι προτάσεις με τις οποίες είναι διατυπωμένα τα νομοθετικά κείμενα και διά μέσου αυτών οι κανόνες δικαίου, εκφράζουν ένα νόημα που προκύπτει αθροιστικά από τη συνένωση των σημασιών των λέξεων αυτών, σε συνδυασμό βέβαια με τον τρόπο τυπικής (συντακτικής) σύνδεσής τους στην αντίστοιχη πρόταση. Όπως θα δούμε και παρακάτω, η θέση αυτή φανερώνει την εκ μέρους της κρατούσης διδασκαλίας υιοθέτηση της πιο αυστηρής άποψης περί συνθετικότητας (compositionality) του νοήματος, όπως αποκαλείται στην ορολογία της φιλοσοφίας της γλώσσας, σύμφωνα με την οποία το νόημα (η σημασία) μιάς πρότασης προκύπτει από τη συνένωση των σημασιών των επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων που την απαρτίζουν, από κοινού με τη συντακτική της δομή. Με το τρίτο γνώρισμα εκφράζεται τέλος μία θέση γλωσσολογικού επίσης χαρακτήρα: ότι το νόημα των λέξεων και γλωσσικών εκφράσεων προκύπτει από το ότι αποτελούν γλωσσικά σύμβολα που έχουν καθιερωθεί και χρησιμοποιούνται με την πρόθεση εκείνων που τα μεταχειρίζονται να δηλώσουν μέσω αυτών συγκεκριμένα πράγματα και ότι, δεδομένου ότι μία ιδιόρρυθμη, σχεδόν ιδιωτική διαμόρφωση των σημασιών των λέξεων θα καθιστούσε δυσχερή, αν όχι αδύνατη την επικοινωνία, η πρόθεση αυτή είναι ευδιάγνωστη όταν ο ομιλών (ή ο συντάκτης ενός κειμένου) χρησιμοποιεί τις λέξεις με την τρέχουσα σημασία τους, εκείνη δηλαδή που, κατά τη στιγμή που μιλάει (ή συντάσσει το κείμενο), καθορίζεται από τους βασικούς κανόνες της ομιλιακής πρακτικής η οποία επικρατεί στους κόλπους της γλωσσικής του κοινότητας, επομένως έχει κάθε λόγο να συμπλεύσει με την πρακτική αυτή. Η τρίτη αυτή θέση εναρμονίζεται αφ' ενός προς τη θετικιστική άποψη που συνδέει τη δημιουργία του δικαίου με προθέσεις και αποφάσεις συγκεκριμένων ανθρώπων⁴ και αφ' ετέρου προς την επίσης θετικιστι-

4. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι στη σχετική συζήτηση στους κόλπους της φιλοσοφίας της γλώσσας η έκφραση «πρόθεση» (intention, intentionality) δεν χρησιμοποιείται συνήθως με τη στενή ψυχολογική-προσωποκεντρική σημασία που

κή αντίληψη ότι το έργο της ερμηνείας είναι κυρίως διαπιστωτικό, εφ' όσον οι τρέχουσες γλωσσικές σημασίες δεν μπορούν παρά να έχουν τη μορφή κοινωνικά επικρατούντων και εμπειρικά διαγνωστών γλωσσικών κανόνων και πρακτικών.

Δεδομένου ότι τα ζητήματα της φιλοσοφίας του δικαίου που επηρεάζουν τις βάσεις επί των οποίων στηρίζεται η μεθοδολογική διδασκαλία έχουν επαρκώς συζητηθεί στα προηγούμενα Κεφάλαια, η «εσωτερική» κριτική που επιχειρείται πλέον εδώ θα στραφεί περισσότερο προς τα ζητήματα που θέτει η φιλοσοφία της γλώσσας. Ακριβώς αυτή είναι άλλωστε και η οπτική γωνία την οποία υιοθέτησαν όσοι από τους νεότερους συγγραφείς φιλοδόξησαν να υποστηρίξουν πιο εμπεριστατωμένα την κρατούσα διδασκαλία. Παρ' ότι η στροφή αυτή δεν εγγίζει τον πυρήνα του ζητήματος, που παραμένει δικαιοφιλοσοφικός, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η έστω περιορισμένη και δευτερεύουσα γλωσσολογική συζήτηση σήμανε μία σημαντική πρόοδο, εξειδικεύοντας τη βασική τυποκρατική θέση περί γραμματικής ερμηνείας ως ακολούθως: το νόημα των λέξεων και εκφράσεων που συναπαρτίζουν το κείμενο του νόμου προκύπτει από τους σημασιολογικούς ορισμούς τους και ότι αυτοί με τη σειρά τους βασίζονται στην *ανάλυση των γλωσσικών συμβάσεων (συνθηκών)* που έχουν διαμορφωθεί από τη χρήση των αντίστοιχων λέξεων μέσα στη γλωσσική κοινότητα.⁵ Αναλλοίωτη παραμένει επίσης, και εξακολουθεί να γίνεται αποδεκτή έστω και χωρίς να αναλύεται διεξοδικά, η δεύτερη θέση περί συνθετικότητας του νοήματος. Ιδιαίτερη πορεία έχει η πρώτη θέση περί της μεθοδολογικής αφετηρίας του νόμου ως κειμένου: υιοθετείται από όλους ανεξαιρέτως τους υποστηρικτές της κρατούσης διδασκαλίας, αλλά όχι μόνο· ακολουθείται σιωπηρά και από τους περισσότερους επικριτές της διδασκαλίας αυτής, οι οποίοι περιορίζουν την κριτική τους στις άλλες δύο θέσεις,

έχει, π.χ., στη θεωρία της πράξης (ή, στο δίκαιο, στη θεωρία περί της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη), αλλά υπό την ευρύτερη έννοια ενός συνδέσμου των γλωσσικών εκφράσεων με σημασίες, ο οποίος επέρχεται «ηθελήμενα», δηλαδή όχι με κάποιον φυσικό ή αυτόματο τρόπο αλλά με την πρόθεση δρώντων που δεν χρειάζεται να είναι συγκεκριμένα φυσικά πρόσωπα, αλλά μία μη προσωποποιημένη συλλογική δράση ή πρακτική.

5. Βλ. παρ' ημίν Γιαννίδη, *Αιτιολόγηση Α'*, σ. 212 κ.ε., που είναι επηρεασμένος κυρίως από τους Koch – Rüßmann, σ. 126 κ.ε.

υιοθετώντας διαφορετικές θεωρίες περί νοήματος από ό,τι εκείνη, που τους οδηγούν σε αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας, ενίοτε ακόμη και της αυτοτέλειας της γραμματικής ερμηνείας. Λαμβάνοντας υπ' όψη την εικόνα αυτή της συζήτησης, θα στραφούμε λοιπόν προς τα γλωσσολογικά ερωτήματα, αφήνοντας τα δικαιοφιλοσοφικά κατά μέρος. Θα ξεκινήσουμε από την αναλυτική έκθεση των γλωσσοθεωρητικών προϋποθέσεων της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας, δηλαδή κυρίως των θεωριών περί νοήματος στις οποίες φαίνεται να βασίζεται (παρακάτω, υπό II). Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε ορισμένες εναλλακτικές θεωρίες περί νοήματος (παρακάτω, υπό III), που εναντιώνονται στις προηγούμενες, για να στραφούμε στη συνέχεια στην εξέταση των αρνητικών για την κρατούσα διδασκαλία συνεπειών που θα είχε η υιοθέτηση των εναλλακτικών αυτών θεωριών (παρακάτω, υπό IV). Το παρόν Κεφάλαιο θα κλείσει με την επισήμανση των σοβαρών ερωτημάτων που εγείρει, σε σχέση με την κρατούσα διδασκαλία και τη θέση που παραχωρεί στη γραμματική ερμηνεία, ο κανονιστικός χαρακτήρας του δικαίου (παρακάτω, υπό V).

II. Σημασιολογικοί ορισμοί

1. Η κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία και η κλασική θεωρία περί νοήματος

Οι παλαιότεροι συγγραφείς που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της κρατούσης διδασκαλίας, παρ' ό,τι υπήρξαν, όπως είδαμε, πολύ φειδωλοί σε θεωρητικές αναλύσεις, δεν μπορούμε πάντως να πούμε ότι ήσαν αδαείς γύρω από τα προβλήματα της γλώσσας και του τρόπου σύνδεσης των γλωσσικών συμβόλων με το εκφραζόμενο από αυτά νόημα. Αντίθετα, είναι προφανές ότι ακολούθησαν μία εδραία φιλοσοφική παράδοση, που μπορεί να χαρακτηριστεί κλασική και της οποίας οι ρίζες φθάνουν ως τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, και αυτό αποτελεί ίσως τον λόγο για τον οποίο δεν θεώρησαν ότι έπρεπε να επιδοθούν σε εμπεριστατωμένες αναλύσεις. Προτού λοιπόν στραφούμε προς τις θέσεις των νεότερων συγγραφέων, είναι αναγκαίο για την πληρότητα της κατανόησης να κατοπτρεύσουμε τις φιλοσοφικές βάσεις στις οποίες στηρίχθηκαν, έστω και

σιωπηρά, οι συγγραφείς που πρώτοι διαμόρφωσαν την κρατούσα διδασκαλία.

Οι αντιλήψεις για τη γλώσσα, που ονομάσαμε κλασικές και στις οποίες στηρίχθηκε η κρατούσα διδασκαλία, έχουν ως άξονά τους δύο βασικές θέσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η γλώσσα, μέσω συμβόλων (σημείων, δηλαδή φθόγγων και γραπτών χαρακτήρων) και συνδυασμών τους που έχουν συμβατικό χαρακτήρα και διαφέρουν ανά γλωσσική κοινότητα, απεικονίζει την πραγματικότητα και συνεπώς οι επί μέρους γλωσσικές εκφράσεις απεικονίζουν με τη σειρά τους το τμήμα εκείνο της πραγματικότητας για το οποίο γίνεται κάθε φορά λόγος και με το οποίο σχετίζονται οι σημασίες που ενσωματώνονται σ' αυτές. Σύμφωνα με τη δεύτερη, δεδομένου ότι τα γλωσσικά σύμβολα και οι αποδεκτοί σε μία γλώσσα ως καλοσχηματισμένοι συνδυασμοί τους (λέξεις και ενώσεις τους) δεν μπορούν παρά να είναι πεπερασμένοι κατά τον αριθμό ενώ η δήλωση της πραγματικότητας παραμένει πάντα ανοιχτή στο μέλλον και έτσι τα απεικονιζόμενα τμήματά της δεν μπορεί παρά να είναι άπειρα, η κάθε φορά δηλούμενη πραγματικότητα είναι αδύνατον να απεικονίζεται απευθείας στην ατομικότητά της αλλά μόνο μέσω γενικευμένων σημασιών, ικανών να συμπεριλάβουν πολλές ομοειδείς εκφάνσεις της ροής των πραγμάτων στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον (μία ιδιόρρυθμη περίπτωση αποτελούν μόνο τα κύρια ονόματα). Μεταξύ λοιπόν αφ' ενός των άπειρων επί μέρους πραγμάτων και γεγονότων (και των ιδιοτήτων και των μεταξύ τους σχέσεων) που συνθέτουν την πραγματικότητα και αφ' ετέρου των πεπερασμένων γλωσσικών εκφράσεων που τη δηλώνουν μεσολαβούν κατ' ανάγκη ορισμένες γενικεύσεις ως προς τα συστατικά στοιχεία της πραγματικότητας, και αυτές κατά την κλασική θεωρία είναι οι έννοιες. Οι έννοιες είναι λοιπόν, κατά την κλασική θεωρία, γενικευμένες παραστάσεις (εικόνες) των συστατικών στοιχείων της πραγματικότητας στον νου μας, και αυτές είναι που κατά κυριολεξία δηλώνονται με τις επί μέρους λέξεις και γλωσσικές εκφράσεις και συνιστούν τη σημασία τους.

Οι έννοιες έχουν, κατά την ίδια θεωρία, ένα βασικό χαρακτηριστικό που τους επιτρέπει να επιτελούν τη μεσολαβητική λειτουργία τους: είναι επιδεκτικές ορισμού. Ο ορισμός μιάς έννοιας είναι ο προσδιορισμός των αναγκαίων και επαρκών προϋποθέσεων που πρέπει να συντρέχουν ώστε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο να υπάγεται σ' αυτήν· παρέχει

έτσι τα κριτήρια που επιτρέπουν να εκτιμηθεί αν το αντικείμενο αυτό δηλώνεται ορθά με την αντίστοιχη λέξη ή όχι. Και επειδή η δηλούμενη πραγματικότητα δεν είναι συνήθως απλή (π.χ., «νά ένα μήλο!») αλλά σύνθετη (π.χ., «ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας τερμάτισε χθες την επίσημη επίσκεψή του και επέστρεψε αεροπορικά από την κινεζική πρωτεύουσα»), οι γλωσσικές αποτυπώσεις της έχουν και αυτές χαρακτήρα σύνθετο, με συνέπεια το νόημα μιάς πρότασης να προκύπτει από τον συνδυασμό των εννοιών που δηλώνονται με τις επί μέρους λέξεις όσο και με τη μεταξύ τους συντακτική σύνδεση που και αυτή απεικονίζει τον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται μεταξύ τους και συντίθενται τα επί μέρους συστατικά της δηλούμενης πραγματικότητας. Κατά την παλαιότερη ορολογία, οι έννοιες διαθέτουν βάθος και πλάτος, με το βάθος να περιέχει τις αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις της εφαρμογής μιάς έννοιας και το πλάτος της το σύνολο των περιπτώσεων της πραγματικότητας που υπάγονται σ' αυτήν. Κρίσιμο είναι εδώ να συγκρατήσουμε ότι, κατά την κλασική θεωρία, το βάθος είναι εκείνο που προσδιορίζει το πλάτος μιάς έννοιας και όχι αντίστροφα.

Η κλασική θεωρία περί νοήματος και περί εννοιών δεν συνδεόταν μόνο (ίσως ούτε καν πρωτίστως) με τη φιλοσοφία της γλώσσας. Την προσοχή της έστρεφε κυρίως προς τη νόηση ή τον νου και τις διεργασίες μέσω των οποίων ο άνθρωπος νοεί την πραγματικότητα: η γνώση της πραγματικότητας μεσολαβείται από συμβάντα και στοιχεία του νου, που είναι ο σχηματισμός και η εφαρμογή των εννοιών. Επί πλέον, η κλασική θεωρία συνδεόταν στενά με ορισμένες θεμελιώδεις μεταφυσικές παραδοχές περί της αυτοτέλει των ενεργημάτων, συμβάντων και καταστάσεων του νου. Το πρόβλημα που την ωθούσε να στραφεί προς τέτοιου είδους αναζητήσεις ήταν η ανάγκη εγγύτερου προσδιορισμού τού τί ακριβώς είναι οι έννοιες και πώς παράγονται οι γενικεύσεις που συνδέονται με αυτές. Οι έννοιες είναι παραστάσεις (εικόνες) που σχηματίζει και επεξεργάζεται ο ανθρώπινος νους και δεν ανήκουν ασφαλώς στην ίδια εμπειρική πραγματικότητα με τα δηλούμενα από αυτές πράγματα. Δεν είναι όμως ούτε τυχαίες και συμβατικές γενικεύσεις, προϊόντα ατομικών ή συλλογικών επιλογών που είναι αυτά που είναι αλλά θα μπορούσαν να είναι και διαφορετικά. Η πλατωνική-αριστοτελική παράδοση συμπεριελάμβανε τη διδασκαλία, ακολουθώντας έναν δρόμο που αργότερα χαρακτηρίστηκε ως

μεταφυσικός ρεαλισμός,⁶ ότι οι έννοιες συμπίπτουν με (ή απεικονίζουν) τα είδη,⁷ τα οποία από τη σκοπιά της οντολογίας είναι αυθυπόστατα και απευθείας προσιτά στον νου, τουλάχιστον τον φιλοσοφικά εξασκημένο, ο οποίος έχει αποκτήσει κάτι σαν εσωτερική όραση ώστε να τα διακρίνει. Οι εννοιολογικές γενικεύσεις είναι λοιπόν οντολογικά προκαθορισμένες, ενώ εξ ίσου οντολογικά προκαθορισμένα είναι τα ουσιώδη και αναγκαία γνωρίσματα των ειδών, διακρινόμενα από τα επουσιώδη και τυχαία, τα οποία πρέπει να ξεχωρίσει ο ορισμός της κάθε έννοιας και να αναδείξει έτσι τις οντολογικά αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις, δηλαδή τα εκ των προτέρων δεδομένα κριτήρια για την υπαγωγή των επί μέρους αντικειμένων σ' αυτήν.⁸

Οι φιλοσοφικές βάσεις της κλασικής θεωρίας ήταν ωστόσο επόμενο να δεχθούν έντονη κριτική ιδίως κατά τις αρχές της Νεωτερικότητας, όταν άρχισαν να αναπτύσσονται οι νέες εμπειρικές επιστήμες και να εμποδώνεται το κοσμοείδωλο που στηρίζεται σ' αυτές. Παρ' όλα αυτά, η κλασική θεωρία περί εννοιών και περί νοήματος εξακολούθησε να είναι η κρατούσα, τουλάχιστον ως προς τις θέσεις της εκείνες που μπόρεσαν να διατηρηθούν υπό το κράτος της νέας προσέγγισης της πραγματικότητας η οποία επέμενε τόσο στην εμπειρική πηγή της γνώσης της όσο και στην επιδεκτικότητά της να τύχει μαθηματικής ανάλυσης. Ιδίως παρέμεινε κυρίαρχο ένα είδος φιλοσοφικού ρεαλισμού, τουλάχιστον υπό την έννοια ότι διατηρήθηκε η απεικονιστική αντίληψη για τη γλώσσα και για τις έννοιες. Ως λειτουργία της γλώσσας εξακολούθησε δηλαδή να γίνεται δεκτή η απεικόνιση της πραγματικότητας με τη βοήθεια συμβατικών γλωσσικών σημείων και ως λειτουργία των εννοιών να θεωρείται η μέσω αυτών, ως γενικών παραστάσεων του νου, μεσολάβηση μεταξύ γλωσσικών συμβόλων και

6. Όχι υπό την τρέχουσα έννοια του πραγματιστικού «ρεαλισμού» αλλά υπό τη φιλοσοφική έννοια, που αποδίδει ακόμη και στα νοητά την ιδιότητα του να είναι οντολογικά αυθυπόστατα και έτσι να αποτελούν μέρος της πραγματικότητας (realia).

7. Ο Πλάτων μιλάει ως γνωστόν εναλλακτικά και για ιδέες.

8. Για μία πολύ αναλυτικότερη εικόνα της κλασικής προσέγγισης, όπως αυτή εμφανίζεται από τη σκοπιά της φιλοσοφίας του νου, βλ. Tyler Burge, «Concepts, Definitions, and Meaning» (1993), αναδημ. στο βιβλίο του *Foundations of Mind: Philosophical Essays*, τόμ. 2, Οξφόρδη, Clarendon Press, 2007, σ. 291 κ.ε.

δηλούμενων τμημάτων της πραγματικότητας και έτσι η διευκόλυνση της γλωσσικής και μαζί και γνωστικής τους σύλληψης. Η διδασκαλία περί του οντολογικά (μεταφυσικά) αυθυποστάτου των εννοιών είναι ασφαλώς εκείνη που δέχθηκε τα περισσότερα πυρά. Όμως στη θέση της προβλήθηκε αρχικά μία άλλη ρεαλιστική προσέγγιση, συμβατή με την εμπειριοκρατία, που να εξηγεί τόσο το ότι οι γενικεύσεις που χαρακτηρίζουν τις έννοιες οφείλονται στα ίδια τα πράγματα όσο και το ότι υπάρχει δυνατότητα διάκρισης των ουσιωδών από τα επουσιώδη γνώρισματά μιας έννοιας: οι επιστήμες είναι εκείνες που μας πληροφορούν για το τί συγκροτεί και είναι αποφασιστικό για την κατάταξη των πραγμάτων σε ομοειδή σύνολα και για τον σχηματισμό των αντίστοιχων εννοιών· π.χ. η χημεία είναι αρμόδια να μας πληροφορήσει ότι η χημική σύνθεση ενός μετάλλου, την οποία μπορούμε να διαπιστώσουμε βασιζόμενοι στις γνώσεις μας για τα χημικά στοιχεία και με τη βοήθεια δόκιμων πειραματικών μεθόδων –και όχι το χρώμα του ή η λάμψη του–, είναι το κριτήριο προκειμένου να αποφανθούμε αν αυτό είναι χρυσός ή ορείχαλκος.

Λίγο πριν από τα μέσα του 20ού αιώνα, οι αντιμεταφυσικές τάσεις στους κόλπους της φιλοσοφίας έγιναν ακόμη εντονότερες. Είχε προηγηθεί η διδασκαλία του λογικού θετικισμού, ο οποίος προσπάθησε να κωδικοποιήσει τη μέθοδο των φυσικών επιστημών και να καταστήσει τη μονοσημία που επικρατεί στη λογική και τη μαθηματική ορολογία αποκλειστικό πρότυπο νοηματικού προσδιορισμού όλων των γλωσσικών εκφράσεων. Οι μετέπειτα ωστόσο εξελίξεις στο αντιμεταφυσικό μέτωπο συμπαρέσυραν σε μεγάλο βαθμό ακόμη και τον επιστημοκεντρικό ρεαλισμό. Οι νέες τάσεις πήραν τη μορφή της λεγόμενης γλωσσικής ή γλωσσολογικής στροφής (linguistic turn) της φιλοσοφίας: αντί να αναζητείται η ουσία των πραγμάτων είτε ευθέως με την ενόραση, κάτι που έκανε η παραδοσιακή μεταφυσική, είτε εμμέσως με την εμπειρική καταγραφή τους, όπως ευελπιστούσε ο επιστημοκεντρικός ρεαλισμός, και δεδομένου ότι, όπως έγινε πλέον ευρέως δεκτό, δεν μπορούμε να νοούμε εκτός γλώσσας, προτάχθηκε η μελέτη του τρόπου με τον οποίο μιλάμε, με την ελπίδα ότι η ανάλυση της γλώσσας θα μας επιτρέψει να συναγάγουμε πλαγίως κάτι και για τα ίδια τα πράγματα. Κορύφωση των τάσεων αυτών αποτέλεσε η αποστροφή του ύστερου Wittgenstein ότι το νόημα μιας γλωσσικής έκφρασης είναι κατά κανόνα η χρήση

της⁹ – και όχι η δηλούμενη από αυτήν πραγματικότητα, υπερβατική, εμπειρική ή όποια άλλη. Το νόημα πρέπει συνεπώς να αναζητηθεί μέσα στην ίδια τη γλώσσα και όχι εκτός αυτής, να εξαχθεί από τις πράξεις που τελούμε όταν συνδέουμε τις διάφορες γλωσσικές εκφράσεις μεταξύ τους και με το πλέγμα αυτό έμπρακτων γλωσσικών χρήσεων διαμορφώνουμε, όταν κατορθώνουμε να επικοινωνήσουμε με επιτυχία μεταξύ μας, τις βιοτικές μας σχέσεις.

Η συνέχεια πάντως απέδειξε ότι η ρήση αυτή του Wittgenstein ήταν σιβυλλική, πρόσφορη να δώσει λαβή σε πολλές, ανταγωνιστικές μεταξύ τους ερμηνείες. Μία από αυτές, όχι πάντως εκείνη που θεωρήθηκε και η πιστότερη, υιοθετήθηκε από ένα σημαντικό μέρος της θεωρίας του δικαίου, που την προτίμησε ως την πιό συμβατή με την παραδοσιακή διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, το νόημα μιας γλωσσικής έκφρασης συμπίπτει με το σύνολο των έγκυρων ενδογλωσσικών χρήσεών της και αυτές με τη σειρά τους είναι όλες εκείνες οι προτάσεις που γίνονται αποδεκτές από τη γλωσσική κοινότητα ως έγκυρες (κάτι που μπορεί να σημαίνει ιδίως: που στηρίζουν μία κατεστημένη –και έτσι εκ του αποτελέσματος κρινόμενη ως επιτυχή– επικοινωνιακή πρακτική στο συγκεκριμένο κάθε φορά πεδίο του λόγου). Η εκδοχή αυτή αντικαθιστά τις έννοιες, έτσι όπως τις είχε συλλάβει η κλασική μεταφυσική φιλοσοφία του νου, με την εντελώς αντιμεταφυσική ιδέα των ενδογλωσσικών χρήσεων και της επικρατούσης γλωσσικής πρακτικής και εξισώνει τον ορισμό τους με την καταγραφή των γλωσσικών κανόνων χρήσης που μπορούν να ανασυντεθούν από τη μελέτη της γλωσσικής πρακτικής ως διέποντες την in actu τεκμαιρόμενη εγκυρότητα των χρήσεων (ή, για να χρησιμοποιήσουμε μία έκφραση της φιλοσοφίας του νου, εξισώνει τον ορισμό των πραγμάτων με την καταγραφή και επεξεργασία των κρατουσών πεποιθήσεων γι' αυτά). Οι κανόνες της χρήσης, που είναι πλέον το ζητούμενο των ορισμών, διατηρούν ωστόσο κάποια καίρια χαρακτηριστικά της κλασικής θεωρίας: πρώτον, μας προσδιορίζουν και αυτοί τα κριτήρια της υπαγωγής μιας νέας έκφρασης της πραγματικότητας, δηλαδή και

9. Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations*, 1953 (χρησιμοποιώ τη γερμανική έκδοση του εκδοτικού οίκου Suhrkamp, 1967), αριθ. 43.

με την εκδοχή αυτή προηγείται η σύλληψη του βάθους της οριζόμενης γλωσσικής έκφρασης και αυτή είναι που με τη σειρά της καθορίζει και το πλάτος, δηλαδή το σύνολο των έγκυρων χρήσεων της· με την ορολογική διαφορά ότι η σύγχρονη θεωρία κάνει πλέον λόγο αντίστοιχα για την *ένταση* (intension) και την *έκταση* (extension) των εννοιών και παράλληλα για το –ενδοστρεφές προς τις γλωσσικές γενικεύσεις– *νόημα* (meaning) και την –εξωστρεφής προς τις επί μέρους περιπτώσεις εφαρμογής– *αναφορά* (reference) των γλωσσικών εκφράσεων· και δεύτερον, οι κανόνες χρήσης είναι επίσης, όπως κατά την κλασική θεωρία οι έννοιες, άμεσα προσιτοί στον νου, όχι βέβαια πλέον επειδή ο φιλοσοφικά εξασκημένος νους διαθέτει την ενορατική ικανότητα της άμεσης πρόσβασης στις έννοιες, αλλά επειδή η γλωσσική πρακτική αποτελείται από συλλογικές ομιλιακές συμπεριφορές *συμβατικού χαρακτήρα*, που αποτελούν κάτι το δεδομένο και κατ' αρχήν εμπειρικά προσβάσιμο και οι οποίες μπορεί να εικασθεί ότι συνδέονται με κοινές εσωτερικές παραστάσεις των πραγμάτων. Μπορούμε έτσι να κάνουμε λόγο για μερική ενσωμάτωση της γλωσσικής στροφής στην κλασική θεωρία.

2. Η θεωρία περί συμβατικότητας του νοήματος στη νομική διδασκαλία

Ο στενός σύνδεσμος των αρχικά διάχυτων στη θεωρία του δικαίου αντιλήψεων περί γραμματικής ερμηνείας με την κλασική διδασκαλία περί νοήματος είναι προφανής. Η κρατούσα σύλληψη της γραμματικής ερμηνείας εννοεί, όπως είδαμε, ότι το κείμενο του νόμου ως σύνολο λέξεων, δηλαδή συμβατικών συμβόλων, κωδικοποιεί και απεικονίζει *έννοιες*, άλλες σχετιζόμενες με την καθομιλουμένη και άλλες που προσιδιάζουν στην ειδική νομική γλώσσα, και έργο της ερμηνείας είναι πρωτίστως να αποκωδικοποιήσει τα συμβατικά σύμβολα, να αποκαλύψει τις δηλούμενες έννοιες και να τις καταστήσει προσιτές μέσω του ορισμού τους, εντοπίζοντας τα κριτήρια, δηλαδή τις αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις ώστε η μεμονωμένη έκφανση της πραγματικότητας για την οποία γίνεται κάθε φορά λόγος να μπορεί να υπαχθεί στην εκάστοτε οριζόμενη έννοια και κατ' επέκταση να θεωρηθεί μέλος (στοιχείο) του συνόλου των δηλούμενων με την ερμηνευόμενη έκφραση πραγμάτων. Από το βάθος δηλαδή των εννοιών, που είναι προσιτοί στον πεπαιδευμένο νου και που, μετά από συνυπολογισμό και των συντακτι-

κών συνδέσεων, μας δίνει αθροιστικά το κανονιστικό περιεχόμενο του ερμηνευόμενου κανόνα δικαίου, συνάγεται στη συνέχεια και το πλάτος τους και έτσι καθίσταται ευχερής και η υπαγωγή των επί μέρους περιπτώσεων.¹⁰

Η κρατούσα σήμερα μεθοδολογική διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας δεν αρκείται ωστόσο πλέον, όπως τονίσαμε ήδη, σε μία σιωπηρή σύμπλευση με τις κλασικές αντιλήψεις για τις έννοιες και το νόημα, αλλά παίρνει ανοιχτά θέση υπέρ των θεωριών εκείνων της φιλοσοφίας της γλώσσας και του νου που εμφανίζονται ως μετεξέλιξη της κλασικής προσέγγισης. Πολλοί συγγραφείς υποστηρίζουν σήμερα με διεξοδικά γλωσσοφιλοσοφικά επιχειρήματα ότι η γραμματική ερμηνεία βασίζεται στη διατύπωση των σημασιολογικών ορισμών των γλωσσικών εκφράσεων που συναπαρτίζουν το κείμενο του ερμηνευόμενου νόμου και ότι αυτοί με τη σειρά τους είναι ορισμοί εννοιών και συνίστανται στην καταγραφή των γλωσσικών συμβάσεων που επικρατούν στην τρέχουσα ομιλιακή πρακτική, με προέχουσα μάλιστα τη θέση της πρακτικής εκείνης που επικρατεί ειδικά στους κόλπους της κοινότητας των νομικών. Πυρήνα της διδασκαλίας αυτής αποτελούν οι θέσεις: (α) ότι η σχέση που καθορίζει το νόημα (τη σημασία) των γλωσσικών εκφράσεων τις οποίες χρησιμοποιεί ο νόμος είναι τριπλή, δηλαδή δεν είναι απευθείας σχέση των γλωσσικών σημείων με την πραγματικότητα αλλά μεσολαβείται αναγκαία από τις *έννοιες*, γι' αυτό και γίνεται λόγος για «σημειωτικό τρίγωνο»,¹¹ (β) ότι η ένταση (το βάθος) των εννοιών που δηλώνονται με τις γλωσσικές εκφράσεις του νόμου προηγείται της έκτασής τους (του πλάτους τους) και την καθορίζει, δηλαδή οι σημασιολογικοί ορισμοί παρέχουν τις αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις (κριτήρια) ώστε μία μεμονωμένη έκφανση της πραγματικότητας να μπορεί να υπαχθεί στην αντίστοιχη έννοια

10. Η αντίληψη αυτή δεν χαρακτηρίζει μόνο την κρατούσα στην ηπειρωτική Ευρώπη μεθοδολογική διδασκαλία, αλλά και τον αναλυτικό νομικό θετικισμό του H. L. A. Hart, που βέβαια προσφέρει μία θεωρητικά πολύ πιο εκλεπτυσμένη προσέγγιση, επηρεασμένη από τη φιλοσοφία του ύστερου Wittgenstein. Βλ. Nicos Stavropoulos, «Hart's Semantics», στο Jules Coleman (επιμ.), *Hart's 'Postscript'*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2001, σ. 59 κ.ε.

11. Koch – Rüßmann, σ. 126 κ.ε.· Γιαννίδης, *Αιτιολόγηση Α'*, σ. 188 κ.ε.

και να ονομαστεί με τη γλωσσική έκφραση που τη δηλώνει,¹² και (γ) ότι το νόημα του νόμου προκύπτει *συνθετικά* από το νόημα των επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων και των εννοιών που αυτές δηλώνουν, σε συνάρτηση με τις συντακτικές τους συνδέσεις.¹³

Η διδασκαλία περί του συμβατικού χαρακτήρα του νοήματος προσφέρει πράγματι στην κρατούσα διδασκαλία ένα σήμερα πιά αποδεκτό θεμέλιο από ό,τι η κλασική θεωρία. Πρώτα απ' όλα, εγκαταλείπει την άποψη περί ενός *μεταφυσικά αναγκαίου* ορθού νοήματος του νόμου, που παραπέμπει σε δυσυποστήρικτες πλέον θεωρίες φυσικού δικαίου παραδοσιακού τύπου, ενώ παράλληλα μπορεί να επικαλεστεί το επιχείρημα ότι ο νομοθέτης κατά τεκμήριο χρησιμοποίησε τις λέξεις που επέλεξε ακολουθώντας τη συνήθη σημασία τους και όχι μιά παρεκκλίνουσα, που θα έκανε τον νόμο δυσνόητο. Παράλληλα, μπορεί να ισχυριστεί ότι, όταν το τεκμαιρόμενο αληθεύει και ο νομοθέτης ακολούθησε πράγματι τις κρατούσες γλωσσικές συμβάσεις, η ερμηνεία δεν παρουσιάζει προβλήματα, δεν εμφανίζονται εύλογες διαφωνίες και οι περιπτώσεις είναι ευχερείς (εκτός αν πρόκειται για διαφωνίες όχι γύρω από τα λεγόμενα από τον νόμο αλλά γύρω από το *κανονιστικά αποδεκτό* των λεγομένων). Επί πλέον, με το να συνδέει τη γραμματική ερμηνεία με τις κρατούσες γλωσσικές συμβάσεις, επιμένει στον κατ' αρχήν εμπειρικό χαρακτήρα

12. Koch – Rüßmann, σ. 129, 133 κ.ε., 145 κ.ε. (που αντί για κριτήρια κάνουν λόγο για «ιδιότητες» που οφείλει να διαθέτει το δηλούμενο αντικείμενο ώστε να υπαχθεί στην αντίστοιχη έννοια). Γιαννίδης, *Αιτιολόγηση Α'*, σ. 190 μαζί με σημ. 104.

13. Η θέση περί συνθετικότητας του νοήματος εννοείται μάλιστα στενά ή αυστηρά, ότι δηλαδή οι σημασίες των επί μέρους λέξεων προηγούνται της σημασίας της πρότασης, η οποία και προκύπτει αθροιστικά από εκείνες μαζί με τον τρόπο της συντακτικής τους σύνδεσης – μία λιγότερο αυστηρή εκδοχή θα ήταν ότι οι επί μέρους λέξεις συμβάλλουν, έστω και στοιχειωδώς και απλώς με τη λεξικογραφική σημασία τους, στο συνολικό νόημα της πρότασης, η λεξικογραφική αυτή σημασία όμως αντίστροφα είναι το προϊόν αφαίρεσης από προηγηθείσες χρήσεις των ιδίων αυτών λέξεων μέσα σε γλωσσικά έγκυρες και ουσιαστικά αληθείς προτάσεις. Η (αυστηρή) θέση περί συνθετικότητας δεν έχω υπ' όψη μου να διατυπώνεται κάπου ρητά, είναι όμως πρόδηλο ότι αποτελεί θεωρητική προϋπόθεση της κρατούσης διδασκαλίας περί γραμματικής ερμηνείας· είναι επίσης προφανές ότι ακολουθείται στην πράξη, αφού συνήθως οι ερμηνευτικές διαφωνίες επικεντρώνονται στη σημασία μεμονωμένων λέξεων.

της ερμηνείας ως καταγραφής μιάς προϋφιστάμενης γλωσσικής πρακτικής και ενισχύει τη θετικιστική αφετηρία ότι το δίκαιο είναι πρωτίστως και κατ' εξοχήν κάτι το πραγματικό, επειδή αποτελείται από επίσημα κείμενα, των οποίων μάλιστα και η ερμηνεία έχει χαρακτήρα διαπιστωτικό καθ' όσον στηρίζεται σε κάτι το δεδομένο και εμπειρικά προσβάσιμο, δηλαδή την κρατούσα γλωσσική πρακτική – έστω και αν το αποτέλεσμα της δείξει ότι το *περιεχόμενο* των κειμένων είχε τελικά κανονιστικό χαρακτήρα, ενίοτε αμφιλεγόμενο. Ο ισχυρισμός αυτός είναι μάλιστα ευλογοφανέστερος όταν η ερμηνεία ξεκινά από τις επί μέρους λέξεις και γλωσσικές εκφράσεις λαμβανόμενες μεμονωμένα και όχι από τη συνολική διατύπωση των προτάσεων μέσα στον νόμο.

Κυρίως όμως η διδασκαλία περί συμβατικού χαρακτήρα του νοήματος εξηγεί καλύτερα από ό,τι η κλασική αντίληψη το φαινόμενο της ύπαρξης εύλογων διαφωνιών γύρω από το ακριβές νοηματικό περιεχόμενο του νόμου (που να παραμένουν όμως *intra legem*, να μην είναι δηλαδή, έστω και άδηλα, απορίες και διαφωνίες γύρω από την κανονιστική του δύναμη ή αξία). Οι διαφωνίες θεωρούνται ότι οφείλονται πρωτίστως στο ότι η γλώσσα γενικά, και συνεπώς και η γλώσσα του δικαίου, εμφανίζει ασάφειες, δηλαδή παρουσιάζει το φαινόμενο των πολυσημιών ή εκφράζει συχνά έννοιες αόριστες. Οι πολυσημίες μπορούν εύλογα να αποδοθούν στο ότι η γλώσσα περιέχει έναν αναγκαία περιορισμένο αριθμό σημείων και θεμιτών συνδυασμών τους, τα δηλούμενα αντικείμενα είναι όμως απεριόριστα, γεγονός που ορισμένες φορές οδηγεί στο να χρησιμοποιείται μία και η αυτή λέξη για να δηλώσει περισσότερες από μία έννοιες,¹⁴ και σ' αυτό κλασική (οντολογική-μεταφυσική)

14. Αν βέβαια ως «αντικείμενο» εννοείται εδώ το εκάστοτε γλωσσικά κατονομαζόμενο τμήμα της πραγματικότητας, κλασική αντίληψη και συμβατική θεωρία περί νοήματος θα ομονοούσαν. Αν όμως ως «αντικείμενο» νοούνται οι έννοιες, η μεν συμβατική θεωρία δεν θα είχε πρόβλημα να δεχθεί ότι και οι έννοιες (οι σημασιολογικοί κανόνες) μπορούν να μεταβάλλονται κατά τη διαχρονική χρήση της γλώσσας, η κλασική αντίληψη ωστόσο, που βασίζεται στη διδασκαλία ότι οι έννοιες είναι οντολογικά αυθυπόστατες και προκαθορισμένες, θα απαιτούσε *idealiter* να υπάρχει για κάθε έννοια ένα ξεχωριστό γλωσσικό σύμβολο και έτσι θα απέδιδε τις πολυσημίες είτε σε ατέλειες της γλώσσας αναγόμενες σε ατελή γνώση του όντος είτε θα τις θεωρούσε λύσεις ανάγκης προς χάρη του περιορισμού του συνολικού αριθμού των γλωσσικών συμβόλων.

όσο και εμπειριοκρατική προσέγγιση μπορούν να συμφωνήσουν. Τις αόριστες έννοιες εξηγεί όμως πιά δύσκαμπτα η κλασική αντίληψη, ενώ η εξήγηση που προσφέρει η διδασκαλία περί συμβατικού χαρακτήρα του νοήματος φαίνεται πολύ απλούστερη. Κατ' αυτήν, αόριστες (γλωσσικές εκφράσεις και κατ' επέκταση και) έννοιες είναι εκείνες ως προς τις οποίες δεν έχουν παγιωθεί σταθεροί κανόνες χρήσης και έτσι οι ορισμοί αδυνατούν να προσφέρουν ασφαλή κριτήρια εφαρμογής, πράγμα που σημαίνει ότι, ενώ ως προς ορισμένες χρήσεις όλοι ομονοούν είτε θετικά (ότι δηλαδή ορισμένα αντικείμενα περιλαμβάνονται σ' αυτές· π.χ., εν όψει ενός κανόνα που απαγορεύει την είσοδο οχημάτων στους δημόσιους κήπους, ότι τα ιδιωτικής χρήσεως αυτοκίνητα είναι «οχήματα») είτε αρνητικά (ότι δηλαδή ορισμένα αντικείμενα δεν περιλαμβάνονται σ' αυτές· π.χ. ότι τα άλογα δεν είναι «οχήματα»), ως προς κάποιες άλλες δεν ακολουθούνται καθολικοί και σταθεροί γλωσσικοί κανόνες (δηλαδή επικρατεί διαφωνία ως προς το αν κάποια αντικείμενα υπάγονται σ' αυτές ή όχι· π.χ. ορισμένοι θα θεωρούσαν ότι τα ποδήλατα είναι «οχήματα» ενώ άλλοι θα έρρεπαν προς μία αρνητική υπαγωγή). Κατά την κλασική ωστόσο αντίληψη, η αοριστία μιάς έννοιας δεν μπορεί παρά να σημαίνει απλώς συνεκδοχικά την αβεβαιότητα και ατέλεια της γνώσης μας γι' αυτήν, ιδίως την αβεβαιότητά μας ως προς το αν ορισμένα γνωρίσματα μιάς έννοιας είναι ουσιώδη και αναγκαία ή απλώς επουσιώδη και τυχαία (π.χ. το αν η δυνατότητα αυτοδύναμης κίνησης είναι ουσιώδης ή επουσιώδης γνώρισμα της έννοιας του οχήματος, αν δηλαδή η πρόταση «αυτό το όχημα κινείται αυτοδύναμα» αποτελεί ταυτολογία ή μας πληροφορεί για κάτι νέο που ίσως έχει ενδιαφέρον να μάθουμε – κατά τη φιλοσοφική ορολογία: αν έχει χαρακτήρα αναλυτικό ή συνθετικό).

Ιδιαίτερες δυσκολίες εμφανίζουν κατά την κρατούσα διδασκαλία εκείνες από τις έννοιες που χαρακτηρίζονται αξιολογικές, δηλαδή έννοιες που αφορούν κάποιες ξεχωριστές ιδιότητες, η διαπίστωση της συνδρομής των οποίων απαιτεί μία αξιολογική κρίση (όπως είναι οι έννοιες του σοβαρού λόγου καταγγελίας μιάς σύμβασης ή της βάνανσης συμπεριφοράς ως ενισχυτικού στοιχείου της απαξίας της ή της εύλογης αποζημίωσης που οφείλεται σε ορισμένες περιπτώσεις αντί της πλήρους). Αν τεθεί ως βάση η κλασική αντίληψη περί νοήματος, οι δυσκολίες που προκαλεί η ερμηνεία τέτοιων εννοιών οφείλονται, κατ' αντιστοιχία προς τα προηγούμενα, όχι σε μεταφυσική ιδιαιτερότητα

των αξιών, που είναι και αυτές οντολογικά αυθυπόστατες, αλλά στην ατέλεια της γνώσης μας γι' αυτές. Αν όμως τεθεί ως βάση η θεωρία των γλωσσικών συμβάσεων, οι δυσκολίες δεν οφείλονται απλώς στο ότι δεν υπάρχουν και εδώ σταθεροί κανόνες χρήσης των αντίστοιχων εκφράσεων, αλλά, κατά την πιο διαδεδομένη άποψη, στο ότι τέτοιοι κανόνες δεν μπορούν να υπάρξουν ακόμη και αν υπήρχαν σε σχέση με άλλου είδους έννοιες: οι αξιολογικές κρίσεις, και πρώτες από αυτές όσες εμφανίζουν μία ηθική χροιά, θεωρούνται ρευστές επειδή υποστηρίζεται ότι εγκλείουν ένα στοιχείο αναπόδραστα υποκειμενικό (π.χ. το να κριθεί κάτι βάνανσο προϋποθέτει μία προσωπική στάση έντονης αποστροφής) και έτσι οι νομοθετικές διατάξεις που περιέχουν αξιολογικές έννοιες δεν μπορούν παρά να γίνουν αντιληπτές ως εκχωρήσεις, εκ μέρους του νομοθέτη, της εξουσίας προς τον δικαστή να κρίνει ο ίδιος με βάση τις προσωπικές του αντιδράσεις και αξιολογήσεις (ή, πράγμα ωστόσο δυσκολότερο, με βάση τις εικαζόμενες αντιδράσεις του, αν μετέθετε τον εαυτό του στην υποθετική θέση του «μέσου» πολίτη¹⁵).

Πέρα όμως από αυτήν την περίπτωση των αξιολογικών εννοιών, που θεωρείται ότι αφορά κάτι το εξαιρετικό επειδή σ' αυτές κρίνεται ακατόρθωτη η διατύπωση ορισμών βάσει εμπειρικά διαπιστώσιμων κανόνων χρήσης της γλώσσας που να υποδεικνύουν τις αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις εφαρμογής τους, η κρατούσα διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας επιμένει κατά τα λοιπά στον κατ' αρχήν διαπιστωτικό χαρακτήρα της εύρεσης του νοήματος του νόμου. Ακόμη και ορισμένες νεότερες τάσεις, επιφυλακτικότερες ως προς τις γλωσσολογικές τους παραδοχές εν όψει της κριτικής που έχει ασκηθεί εναντίον της συμβασιοκρατικής αντίληψης περί νοήματος (τις οποίες θα εξετάσουμε στη συνέχεια), εμμένουν πάντως στον κατ' αρχήν διαπιστωτικό

15. Η διαδεδομένη αυτή διδασκαλία δεν εξετάζει καθόλου το ενδεχόμενο, οι «αξιολογικές έννοιες» να μην απαιτούν από τον ερμηνευτή του δικαίου να κάνει κάτι το εντελώς διαφορετικό από ό,τι κάνει συνήθως, ή πάλι η χρήση τέτοιων εκφράσεων εκ μέρους του νομοθέτη να μην αποτελεί εκχώρηση εξουσίας, κατά παρέκκλιση από τη συνήθη κατανομή εργασίας μεταξύ νομοθέτη και εφαρμοστή, αλλά μία απόλυτα ομαλή και εύλογη μορφή ρύθμισης που να είναι η μόνη αρμόζουσα στο συγκεκριμένο είδος έννομων σχέσεων. Έτσι, λ.χ., Timothy A. O. Endicott, «The Value of Vagueness», στο Vijay K. Bhatia κ.ά. (επιμ.), *Vagueness in Normative Texts*, Bérny, Lang, 2005, σ. 27 κ.ε.

χαρακτήρα των σημασιολογικών ορισμών, αναζητώντας τρόπους να διαχωρίσουν μεθοδολογικά τις έως τώρα παρατηρήσιμες γλωσσικές χρήσεις, και να τους αναθέσουν προνομιακό ρόλο στην εύρεση του νοήματος του νόμου, παρ' όλη την αναγνώριση ότι αυτές δεν είναι πλήρως καθοριστικές του νοήματος λόγω της συνάρτησής του και προς άλλους παράγοντες που του προσδίδουν ρευστότητα μέσα στον χρόνο.¹⁶

III. Εναλλακτικές θεωρητικές προσεγγίσεις

1. Κανονιστικότητα εναντίον συμβατικότητας του νοήματος

Το ότι τα γλωσσικά σύμβολα και το σύνολο των θεμιτών συνδυασμών τους είναι πεπερασμένα, ενώ οι γλωσσικά δηλούμενες εκφάνσεις της πραγματικότητας άπειρες, είναι ένα φαινόμενο σύμφυτο με τη γλώσσα, που έχει δύο ειδικότερες όψεις, τη μία στραμμένη προς το παρελθόν και την άλλη προς το μέλλον. Οι κλασικές αντιλήψεις για το νόημα και τις έννοιες όσο και η νεότερη θεωρία περί του συμβατικού χαρακτήρα του νοήματος, τουλάχιστον έτσι όπως προσλήφθηκαν από τους νομικούς, έχουν στραμμένη την προσοχή τους μονόπλευρα προς την πρώτη από τις δύο αυτές όψεις: ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της κρατούσης διδασκαλίας περί γραμματικής ερμηνείας επειδή ακριβώς δίνουν έμφαση σε στοιχεία που θεωρούνται δεδομένα και κρίνονται εκ των προτέρων καθοριστικά για την κάθε νέα γλωσσική εκφορά – τονίζοντας, συνεπώς, την όψη εκείνη του νοήματος που αφορά κάτι το ήδη διαμορφωμένο και προϋφιστάμενο (το πώς έχουν εξ' υπαρχής τα πράγματα περί των οποίων γίνεται λόγος ή πώς έχουν διαμορφωθεί οι κρατούσες γλωσσικές συμβάσεις) και υποβαθμίζοντας το ότι οι γλωσσικές εκφράσεις πρέπει να είναι ανοιχτές και προς το μέλλον,

16. Χαρακτηριστική είναι, αν έχω σωστά αντιληφθεί το δυσνόητα γραμμένο αυτό βιβλίο, η θεωρία περί γραμματικής ερμηνείας που διατυπώνει ο Matthias Klatt, *Theorie der Wortlautgrenze: Semantische Normativität in der juristischen Argumentation*, Μπάντεν-Μπάντεν, Nomos, 2004, η οποία αφ' ενός βασίζεται σε μία πολύ emphaticά κανονιστική θεωρία περί νοήματος, εκείνην του Robert Brandom, για να επιμείνει στη συνέχεια ότι οι έως τώρα γλωσσικές χρήσεις κατέχουν προνομιακή θέση στην καθοδήγηση και των μελλοντικών.

δηλαδή ικανές να εφαρμοσθούν και σε συνεχώς νέες εκφάνσεις της πραγματικότητας. Η νέα περίπτωση οφείλει γλωσσικά να συμμορφώνεται προς τα καθιερωμένα από το παρελθόν, διαφορετικά εκλαμβάνεται ως γλωσσική καινοτομία και εισαγωγή νέων νοημάτων, που προκαλεί μια πρόσκαιρη γλωσσική αστάθεια και αποκτά εγκυρότητα μόνο αν παγιωθεί (και στο δίκαιο, εφ' όσον αυτό γίνεται αντιληπτό ως σύνολο γλωσσικών εκφράσεων, συνεπάγεται μιά άδηλη τροποποίηση των τεθειμένων ρυθμίσεων). Στην ερμηνεία ωστόσο η όψη του νοήματος που είναι στραμμένη προς το μέλλον έρχεται αναπόδραστα στο προσκήνιο: το ζητούμενο είναι ακριβώς να κριθεί αν η νέα, ενεργή γλωσσική εκφορά είναι εναρμονίσιμη με ό,τι εκλαμβάνεται ως δεδομένο από το παρελθόν σε σχέση με τις χρησιμοποιούμενες γλωσσικές εκφράσεις, ή μήπως μας αναγκάζει να αναθεωρήσουμε εν όλω ή εν μέρει όσα αποδεχόμασταν ως τώρα ότι συνιστούν το νόημά τους, επιδρώντας ενδεχομένως και αναδρομικά σε ό,τι είχε έως τότε εκληφθεί ως σταθερό και δεδομένο. Ειδικά μάλιστα στο δίκαιο η μελλοντική όψη έχει ακόμη μεγαλύτερο βάρος, δεδομένου ότι η ερμηνεία μιάς διάταξης δεν αφορά μόνο την πρωταρχική εκφορά της, αλλά επαναλαμβάνεται διαρκώς με κάθε νέα περίπτωση εφαρμογής της και σε σχέση με αυτήν.¹⁷

Η πιο ριζική κριτική στις θεωρίες περί συμβατικού χαρακτήρα του νοήματος έδωσε έμφαση στη δεύτερη, την προς το μέλλον στραμμένη όψη των γλωσσικών χρήσεων και βασίστηκε σε μιά διαφορετική ερμηνεία της αντιμεταφυσικής προσέγγισης του ύστερου Wittgenstein και της αναζήτησης του νοήματος στις χρήσεις των γλωσσικών εκφράσεων. Με το να εξάγει ότι η σύνδεση του νοήματος των γλωσσικών εκφράσεων με τη χρήση τους προσδίδει στη γλώσσα μιά πρακτική

17. Αν δηλαδή δεχθούμε ότι το νόημα έχει χαρακτήρα κανονιστικό και αποφασιστικοί είναι οι κανόνες χρήσης της γλώσσας, στο δίκαιο οι κανόνες αυτοί δεν πρέπει να εκτιμηθεί μόνο αν είχαν εφαρμογή κατά τη στιγμή της διατύπωσης του νόμου, αλλά και αν έχουν εκ νέου εφαρμογή στην κάθε φορά νέα συναφή με αυτόν περίπτωση – με άλλα λόγια, οι κανόνες της γλώσσας εφαρμόζονται εδώ προκειμένου να αντιμετωπισθούν προβλήματα νοήματος εκφορών που είναι κανονιστικές και ως προς το περιεχόμενό τους. Όπως έχουμε όμως ήδη προκαταρκτικά τονίσει, αυτή η δεύτερη κανονιστικότητα πρέπει να γίνει σαφές ότι θέτει ζητήματα ξεχωριστά, που ανήκουν στη φιλοσοφία του δικαίου και όχι στη φιλοσοφία της γλώσσας.

διάσταση, και συνάγοντας από αυτό ότι το νόημα έχει χαρακτήρα κανονιστικό εφ' όσον και οι χρήσεις ακολουθούν ορισμένους κανόνες, ένας από τους ιδιοφυέστερους ερμηνευτές του Wittgenstein, ο Kripke,¹⁸ κατέδειξε ότι μιά γνήσια συμβασιοκρατική, δηλαδή εμπειρική σύλληψη των κανόνων γενικά, άρα και των γλωσσικών κανόνων του νοήματος, είναι αδύνατη. Αν, για παράδειγμα, έχουμε ως τώρα χρησιμοποιήσει το σύμβολο «+» για να δηλώσουμε τη μαθηματική πράξη της πρόσθεσης, και αν το τί είναι η πρόσθεση συνάγεται εμπειρικά από ό,τι κάναμε έως τώρα αθροίζοντας αριθμούς, τότε τίποτε δεν μας καθιστά βέβαιους ότι, όταν στο μέλλον θα χρειαστεί να προσθέσουμε δύο αριθμούς που δεν έτυχε μέχρι σήμερα να έχουμε προσθέσει, π.χ. επειδή είναι μεγαλύτεροι από όλους τους αριθμούς που συνέβη να έχουμε συναντήσει, θα πρέπει να ακολουθήσουμε οπωσδήποτε τις ίδιες αθροιστικές διαδικασίες. Με άλλα λόγια, η εμπειρική συναγωγή «κανόνων» μάς επιτρέπει απλώς να προβλέψουμε πώς είναι πιθανότερο κάποιος άλλος να τελέσει την πρόσθεση, όχι όμως και να συναγάγουμε ότι υπάρχει κάτι που μας κάνει να οφείλουμε να την εκτελέσουμε με τον ίδιο τρόπο (οπότε, αν δεν τον ακολουθούσαμε, δεν θα κάναμε πάντως πρόσθεση). Ή, για να το διατυπώσουμε πιο ριζικά, αν οι κανόνες (χρήσης λέξεων ή οποιοδήποτε άλλοι) είναι καθαρά εμπειρικοί, οποιαδήποτε νέα περίπτωση μπορεί να κριθεί τόσο ότι υπάγεται όσο και ότι δεν υπάγεται στον κανόνα (αρκεί αυτός να «κατασκευαστεί») με τον κατάλληλο τρόπο).

Η ριζική αυτή κριτική κατά της συμβασιοκρατικής αντίληψης περί νοήματος μπορεί να ερμηνευθεί ιδιοκρατικά, και ενδεχομένως και σκεπτικιστικά. Αν το νόημα μιάς γλωσσικής έκφρασης προσδιορίζεται από γνήσιους κανόνες χρήσης και αν επί πλέον οι κανόνες αυτοί δεν μπορούν να συναχθούν από την ως τώρα εμπειρικά διαπιστώσιμη κρατούσα γλωσσική πρακτική (ακόμη και αν αφήσουμε κατά μέρος τις περιπτώσεις πολυσημιών και αοριστιών), τότε, κατά μία άποψη, τίποτε δεν εξασφαλίζει την ορθή χρήση της έκφρασης αυτής στο μέλλον και εξαρτάται από την κάθε νέα πράξη χρήσης και τις συνθήκες διενέργειάς της όσο και από την εκ των υστέρων κρινόμενη επιτυχία ή αποτυχία

της επικοινωνίας με βάση αυτήν, αν η έκφραση θα συνεχίσει να έχει το ίδιο ακριβώς ή ένα εφ' εξής διαφορετικό ή πάντως παραλλαγμένο νόημα. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να αναδιατυπωθεί και από τη σκοπιά της αοριστίας: μιλώντας για έννοιες, όλες (ή σχεδόν όλες) πρέπει να θεωρηθούν αόριστες ή, πράγμα ταυτόσημο, σχετικές.¹⁹ Πολλοί ωστόσο φιλόσοφοι, συνεχίζοντας τις ιδέες του Kripke, δεν ακολούθησαν αυτή τη γραμμή. Υποστήριξαν εύλογα ότι η κανονιστικότητα του νοήματος συνδέεται με την ουσία των λεγομένων και με τη (μεταξύ άλλων και γλωσσική) δέσμευσή μας να ισχυριζόμαστε πράγματα αληθή (και όχι απλώς να αναπλάθουμε τις κρατούσες πεποιθήσεις ως προς αυτά). Από τις δύο αυτές ενδεχόμενες ερμηνείες, η πρώτη είναι ικανή να υπονομεύσει ακόμη και την ίδια την έννοια του νοήματος και της γραμματικής ερμηνείας, ενώ η δεύτερη φαίνεται να επαναφέρει μεταφυσικά ερωτήματα που η διδασκαλία περί του νοήματος ως χρήσης είχε επιδιώξει να παρακάμψει, κατά τρόπο ωστόσο που επίσης να κλονίζει ορισμένες βασικές παραδοχές της κρατούσης θεωρίας περί γραμματικής ερμηνείας.

2. Σχέση του σημασιολογικού με το πραγματολογικό επίπεδο της γλώσσας

Προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι ενδεχόμενες σκεπτικιστικές προεκτάσεις της κριτικής στη συμβασιοκρατική προσέγγιση του νοήματος, χρήσιμο είναι να υπενθυμίσουμε μιά βασική διάκριση που έχει από δεκαετίες καθιερωθεί στη φιλοσοφία της γλώσσας όσο και στη γλωσσολογία: τη διάκριση του συντακτικού, του σημασιολογικού

19. Και η σχετικότητα των εννοιών είναι βέβαια με τη σειρά της σχετική. Ορισμένοι θα αποδέχονταν μόνο περιστασιακές παρεκκλίσεις ανάλογα με τις περιστάσεις της κάθε χρήσης, ενώ άλλοι θα έφθαναν στο σημείο να υποστηρίξουν ότι η σχετικότητα των εννοιών είναι σύμφυτη με τη σχετικότητα της θεώρησης της πραγματικότητας, η οποία με τη σειρά της οφείλεται σε πολιτισμικούς λόγους: στο ότι η κάθε (γλωσσική και) πολιτισμική κοινότητα έχει τον εντελώς δικό της τρόπο («εννοιακά σχήματα») να κατατέμνει την πραγματικότητα ώστε να την υπάγει σε έννοιες. Εναντίον πάντως αυτού του ακραίου σχετικισμού καταλυτική είναι η κριτική που έχει ασκηθεί από τον Donald Davidson, «On the Very Idea of a Conceptual Scheme» (1974), ανατυπ. στου ιδίου, *Inquiries Into Truth and Interpretation*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1984, σ. 183 κ.ε.

18. Saul Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Οξφόρδη, Blackwell, 1982, και επ' αυτού, μεταξύ άλλων, Nicos Stavropoulos, *Objectivity in Law*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1996, σ. 17 κ.ε.

και του πραγματικού ή πραγματολογικού επιπέδου της γλώσσας.²⁰ Το συντακτικό επίπεδο αναφέρεται στις τυπικές (κυρίως λογικές) σχέσεις των γλωσσικών σημείων μεταξύ τους (π.χ. στην πρόταση «η Μαρία έρχεται», μεταξύ των λέξεων «Μαρία» και «έρχεται» υπάρχει σχέση υποκειμένου προς κατηγορήμα), το σημασιολογικό στις σχέσεις των γλωσσικών σημείων προς τα αντικείμενα που δηλώνονται μέσω αυτών (π.χ. η πρόταση «τα ισόπλευρα τρίγωνα είναι και ισογώνια» δηλώνει ότι όλα τα τρίγωνα που έχουν ίσες και τις τρεις πλευρές τους εμφανίζουν την πρόσθετη ιδιότητα να έχουν ίσες και τις τρεις γωνίες τους) και το πραγματολογικό στις σχέσεις των γλωσσικών σημείων προς τα πρόσωπα που τα χρησιμοποιούν και τις ομιλιακές πράξεις²¹ που τελούν με τη χρήση τους αυτή (π.χ. η πρόταση «αυτή τη στιγμή βρέχει» μπορεί να εκφέρεται ως διαπίστωση ή ισχυρισμός για το τί καιρό κάνει τη συγκεκριμένη στιγμή και στη συγκεκριμένη περιοχή εκφοράς της, αλλά και ως έμμεση προτροπή να πάρουμε την ομπρέλα μας βγαίνοντας από το σπίτι).

Με αφετηρία τη διάκριση αυτή, ορισμένοι συγγραφείς, ελαυνόμενοι προφανώς από έντονη αντιμεταφυσική διάθεση και την πρόθεση να προτάξουν τη γλωσσική ανάλυση από την οντολογία, αμφισβήτησαν την αυτοτέλεια του σημασιολογικού επιπέδου και υποστήριξαν την προτεραιότητα του πραγματολογικού, δηλαδή την εξάρτηση της σημασίας των γλωσσικών εκφράσεων από τις τελούμενες και κάθε φορά νέες πράξεις χρήσης τους και τους επιδιωκόμενους μέσω αυτών επικοινωνιακούς σκοπούς. Η διερεύνηση του τί ακριβώς είναι η πραγματολογική διάσταση της γλώσσας και η διασάφηση του τί μπορεί να σημαίνει η τυχόν προτεραιότητά της απέναντι στη σημασιολογική έχουν τα τελευταία χρόνια σχεδόν κυριαρχήσει στη φιλοσοφική συζήτηση για τη γλώσσα και προκαλέσει έντονες διαφωνίες. Αρχικά επι-

χειρήθηκε κατάταξη των διαφόρων ειδών ομιλιακών ενεργημάτων και αντιστοίχισή τους προς τους αρμόζοντες στο καθένα από αυτά κανόνες επιτυχούς τέλεσης.²² Παράλληλα προβλήθηκε η άποψη ότι η επιτυχής αυτή τέλεση είναι που προσδίδει τελικά και στις επί μέρους γλωσσικές εκφράσεις τη σημασία τους (π.χ. ο ισχυρισμός ότι αυτή τη στιγμή βρέχει γίνεται κατανοητός και ταυτόχρονα δεκτός ως αληθής όταν τηρηθούν οι κανόνες της προβολής ισχυρισμών και επικρατήσει συναίνεση μεταξύ των συνομιλητών, που εκδηλώνεται έμπρακτα με την εκ μέρους τους απρόσκοπτη τέλεση όλων εκείνων των ενεργημάτων προς τα οποία συνέχεται η αποδοχή του, όπως έλεγχος του αν οι δρόμοι είναι βρεγμένοι και απόρριψη του ισχυρισμού ότι είναι στεγνοί, ένδυση με κατάλληλα ρούχα, κ.ο.κ.). Ορισμένοι συγγραφείς έθεσαν στο κέντρο των αναλύσεών τους το γεγονός ότι πολλές γλωσσικές εκφράσεις έχουν σημασία –και ιδίως αναφορά– που δεν μπορεί επ' ουδενί να προσδιοριστεί παρά μόνο αν συσχετιστεί με τα συγκεκριμένα πρόσωπα ή/και τις συνθήκες εκφοράς τους· έτσι, π.χ., η λέξη «εγώ» γίνεται πλήρως κατανοητή μόνο αν γνωρίζουμε το πρόσωπο που την εκφέρει, και η

22. Αυτή ήταν η αρχική επιδίωξη του Austin και κυρίως του Searle. Τους κανόνες που διέπουν τα ομιλιακά ενεργήματα, τους οποίους εννόησε ως κανόνες της επικοινωνίας, διερεύνησε ιδίως ο Paul H. Grice σε σειρά άρθρων του, τα σπουδαιότερα από τα οποία αναδημοσιεύθηκαν μετά τον θάνατό του στον τόμο Paul Grice, *Studies in the Way of Words*, Καίμπριτζ, MA, Harvard University Press, 1989. Προς την ίδια κατά βάση κατεύθυνση κινήθηκαν στη Γερμανία ιδίως οι Karl-Otto Apel, σε σειρά μελετών του που αναδημοσιεύθηκαν, μαζί με άλλες, στο δίτομο έργο του με τίτλο *Transformation der Philosophie*, Φραγκφούρτη, Suhrkamp, 1973, και Jürgen Habermas, «Was heißt Universalpragmatik?», στο Karl-Otto Apel (επιμ.), *Sprachpragmatik und Philosophie*, Φραγκφούρτη, Suhrkamp, 1976, σ. 174-272. Ο Habermas συνέδεσε μάλιστα ευθέως τη θεωρία του περί «καθολικής πραγματολογίας» με την έννοια της αλήθειας, υποστηρίζοντας αρχικά ότι αληθείς είναι εκείνες οι προτάσεις ως προς τις οποίες σχηματίζεται συναίνεση υπό τις προϋποθέσεις μιάς επικοινωνίας στην οποία έχουν γίνει σεβαστοί όλοι οι κανόνες τέλεσης των συναφών επικοινωνιακών ενεργημάτων. Αργότερα όμως ανακάλεσε αυτό το μέρος της θεωρίας του σε σχέση με τη θεωρητική γνώση, δηλαδή κυρίως εκείνη των φυσικών επιστημών, όπου υιοθέτησε θέσεις συγγενεύουσες προς τον «εσωτερικό ρεαλισμό» του Hilary Putnam, στον οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω. Βλ. Habermas, «Realismus nach der sprachpragmatischen Wende», εισαγωγικό κεφάλαιο στο βιβλίο του *Wahrheit und Rechtfertigung: Philosophische Aufsätze*, Φραγκφούρτη, Suhrkamp, 1999, σ. 7-64.

20. Για τη διάκριση αυτή, βλ. ήδη προηγουμένως, Κεφ. Η', υπό IV, 3, μαζί με σημ. 41.

21. Η «ομιλιακά ενεργήματα», έκφραση που καθιερώθηκε από το εν τω μεταξύ διάσημο βιβλίο ενός από τους βασικούς αναλυτές της πραγματολογικής διάστασης και υποστηρικτή της προτεραιότητάς της απέναντι στη σημασιολογική, του John R. Searle, *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1969. Είχε προηγηθεί το επίσης ευρύτατης επιρροής βιβλίο του John L. Austin, *How to Do Things with Words*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1962.

λέξη «προχθές» ή η λέξη «διπλανός» μόνο αν έχουμε υπ' όψη μας την ακριβή ημέρα ή αντίστοιχα τον τόπο της εκφοράς. Κάποιοι έφθασαν μάλιστα στο σημείο να διατυπώσουν την άποψη ότι την ιδιότητα αυτή εμφανίζουν σε τελευταία ανάλυση όλες οι γλωσσικές εκφράσεις, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι δεν μπορούμε ποτέ να συλλάβουμε την ακριβή σημασία τους αν δεν γνωρίζουμε τα συμφραζόμενα, δηλαδή τις περιστάσεις της συγκεκριμένης εκφοράς συνολικά. Έτσι, π.χ., ακόμη και η φαινομενικά σαφής πρόταση «το σωματικό βάρος του Νίκου είναι 75 κιλά» έχει εν μέρει διαφορετική και επομένως σχετική μόνο σημασία και γίνεται πλήρως κατανοητή όχι απλώς όταν γνωρίζουμε για ποιο ακριβώς πρόσωπο με το όνομα αυτό γίνεται λόγος, αλλά και όταν έχει διευκρινιστεί σε τί αποσκοπεί η μέτρηση του σωματικού του βάρους, αφού άλλη είναι η ακριβής σημασία όταν η μέτρηση αποβλέπει σε ιατρική παρακολούθηση της κατάστασης του οργανισμού, οπότε εννοούμε συνήθως το βάρος του σώματος λίγο μετά την πρωινή έγερση, με το στομάχι άδειο και χωρίς ρούχα, ενώ όταν πρόκειται να υπολογίσουμε αν κάποιος επιτρέπεται να χρησιμοποιήσει μαζί με άλλους τον ανελκυστήρα, εννοούμε το σωματικό του βάρος σε όποια κατάσταση αυτός τυχαίνει να βρίσκεται τη στιγμή ακριβώς που πρόκειται να εισέλθει στον θαλαμίσκο.²³

Η τελευταία αυτή άποψη απολήγει όχι απλώς στην άρνηση της ανεξαρτησίας της σημασιολογικής απέναντι στην πραγματολογική διάσταση της γλώσσας, αλλά στην απόρριψη της χρησιμότητας των σημασιολογικών ορισμών των λέξεων (ή των εννοιών) για την κατανόηση μιάς γλωσσικής εκφοράς. Οι σημασίες των λέξεων, έτσι όπως κατά υποδειγματικό τρόπο αποτυπώνονται στα λεξικά, δεν αποτελούν ορισμούς της ουσίας των δηλούμενων κάθε φορά πραγμάτων²⁴ ούτε

23. Το παράδειγμα είναι παρμένο από το άρθρο των Herman Cappelen – Ernie Lepore, «Radical and Moderate Pragmatics: Does Meaning Determine Truth Conditions?», στο Zoltan Gendler Szabo (επιμ.), *Semantics vs. Pragmatics*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2005, σ. 56 κ.ε., που δεν είναι όμως υποστηρικτές της υποτέλειας της σημασιολογικής διάστασης· βλ. το βιβλίο τους *Insensitive Semantics: A Defense of Semantic Minimalism and Speech Act Pluralism*, Οξφόρδη, Blackwell, 2004.

24. Ο William G. Lycan, «The Meaning of 'Water': An Unsolved Problem», *Philosophical Issues*, 16, *Philosophy of Language* (2006), 184 κ.ε., αναφέρει το παράδειγμα των ορισμών του νερού που δίνουν συνήθως τα λεξικά (ότι είναι το διαφανές, άχρω-

βέβαια, κατά την άποψη αυτή, καταγραφές δεσμευτικών γλωσσικών συμβάσεων αλλά, το πολύ, αφαιρετικές παραθέσεις κάποιων χαρακτηριστικών χρήσεων και δεν μας προσφέρουν τίποτε περισσότερο από μιά αποσπασματική βοήθεια και έναν ατελή προσανατολισμό –και αυτόν, μάλιστα, όχι πάντα– όταν επιδιώκουμε να κατανοήσουμε μιά νέα γλωσσική εκφορά, οι περιστάσεις τέλεσης και τα παρακολούθηματικά περιστατικά της οποίας είναι τα αποφασιστικά στοιχεία που θα μας κάνουν να κρίνουμε αν κάποια από τις παρελθούσες χρήσεις, και ποιά ακριβώς, έχει εφαρμογή στην επιχειρούμενη ερμηνεία ή αν θα πρέπει ίσως να απομακρυνθούμε από όλες. Έτσι, η κατά γράμμα σημασία μιάς γλωσσικής εκφοράς, αποκομμένη από τα πραγματολογικά της συμπαρολουθήματα, δεν θα μπορούσε ποτέ να έχει την παραμικρή αυτοτελή συμβολή στην ερμηνεία της, αφού δεν αποκλείεται το πραγματικό νόημα μιάς έκφρασης (είτε αυτό είναι το ηθελημένο από το πρόσωπο που την εξέφερε είτε, μαζί του, και το προσιτό και σε άλλα πρόσωπα που συμμετέχουν στο συγκεκριμένο επικοινωνιακό ενέργημα²⁵) να απέχει πλήρως από όσα κάποιος τρίτος θα μπορούσε τυχόν,

μο, άγευστο και άοσμο υγρό που ρέει από πηγές και από το οποίο αποτελούνται οι θάλασσες, οι λίμνες και τα ποτάμια) και υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται, αυστηρά μιλώντας, για ορισμούς, δεδομένου ότι όλα τα στοιχεία του ορίζοντος είναι εμπειρικές περιγραφές, επομένως δεν καταγράφουν αναγκαία γνωρίσματα του νερού που να προσδίδουν στον «ορισμό» αναλυτικό χαρακτήρα. Ο Lycan στρέφεται όμως ταυτόχρονα και εναντίον του Hilary Putnam ο οποίος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στηρίχθηκε ακριβώς στο παράδειγμα του ορισμού του νερού για να διατυπώσει μιά θεωρία περί νοήματος συγγενή με αυτήν του Kripke.

25. Ένα παράδειγμα τέτοιας συλλογικής συμμετοχής (αγγλιστικού παιγνίου), κατά την ορολογία του) αναφέρει ήδη ο ίδιος ο Wittgenstein: κατά την ανέγερση μιάς οικοδομής και στο στάδιο της τοιχοποιίας, ο επικεφαλής της ομάδας φωνάζει κάθε τόσο στους βοηθούς του «τούβλο!» και όλοι μαζί αντιλαμβάνονται ότι τους ζητάει και πρέπει να του δώσουν στο σωστό χέρι και την κατάλληλη στιγμή ένα τούβλο ώστε να το τοποθετήσει στον ανεγειρόμενο τοίχο. Μεταφέροντας το παράδειγμα στα ελληνικά, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι η εκφορά της έκφρασης «τούβλο!», αποκομμένη εντελώς από τις περιστάσεις χρήσης, θα ήταν αδύνατο να γίνει οριστικά κατανοητή, δεδομένου ότι η ίδια ακριβώς λέξη, εκφερόμενη μάλιστα προφορικά με τον ίδιο τόνο, μπορεί να δηλώνει κάτι εντελώς διαφορετικό, π.χ. έναν υποτιμητικό χαρακτηρισμό κάποιου ως αγράμματου ή άξεστου, ή πάλι, κατά την ιδιωματική έκφραση που υπήρξε του συρμού για κάποιο διάστημα, την παρότρυνση παράδοσης μιάς δέσμης χαρτονομισμάτων. Εδώ το βασικό πρόβλημα δεν είναι

ερήμην των περιστάσεων εκφοράς, να συναγάγει από τις λέξεις και εκφράσεις, ακόμη και αν αυτές δεν περιέχουν πολυσημίες.²⁶

3. Τα πρωτεία της έκτασης έναντι της έντασης των εννοιών

Σήμερα δεν υπάρχει κανείς που να αμφισβητεί ότι τουλάχιστον ένα minimum πραγματολογικών δεδομένων αποτελεί αναγκαίο όρο του νοήματος και της κατανόησης της εκφερόμενης κάθε φορά γλωσσικής έκφρασης. Πολλοί φιλόσοφοι όμως, με πρώτους τον Kripke και τον Putnam, δεν παύουν, παρά τη βασική παραδοχή ότι το νόημα έγκειται στη χρήση, να υποστηρίζουν ότι το σημασιολογικό επίπεδο έχει σ' αυτό βασική όσο και αυτοτελή συμβολή, έστω και αν το νόημα προκύπτει εν τέλει συνθετικά και με συνυπολογισμό πραγματολογικών παραμέτρων. Ο Kripke ανέπτυξε τα επιχειρήματά του ξεκινώντας από την ανάλυση των κυρίων ονομάτων.²⁷ Κατά την παραδοσιακή διδασκαλία, τα κύρια ονόματα έχουν και αναφορά (π.χ. το πρόσωπο που έφερε το όνομα «Αριστοτέλης») και νόημα («ο μεγάλος αρχαίος Σταγειρίτης φιλόσοφος, που υπήρξε δάσκαλος του Μ. Αλεξάνδρου, συνέγραψε τα *Ἠθικά Νικομάχεια*, κ.ο.κ.»). Ο Kripke επισήμανε ότι στα κύρια ονόματα γίνεται κατ' εξοχήν φανερό ότι το νόημα, καταγραφόμενο σε σημασιολογικούς ορισμούς που να μπορούν να αντικαταστήσουν το σημασιόμενο *salva veritate*, είναι αδύνατο να παράσχει κριτήρια που να προσδι-

η πολυσημία (λόγω πολλών μεταφορικών χρήσεων, οι οποίες είναι όμως βέβαια παρασιτικές της κυριολεκτικής) αλλά η αποκοπή από τις περιστάσεις εκφοράς: όταν γνωρίζουμε τις περιστάσεις ή και μετέχουμε σ' αυτές, δεν έχουμε αμφιβολίες για το νόημα της έκφρασης παρ' ότι εξεταζόμενη γενικά και αφηρημένα είναι πράγματι πολυσήμαντη.

26. Η κατά πάσα πιθανότητα πρώτη κατά μέτωπον επίθεση εναντίον της αυτοτέλειας αλλά εν τέλει και της χρησιμότητας της κατά γράμμα σημασίας και της γραμματικής ερμηνείας υπήρξε εκείνη του John R. Searle, «*Literal Meaning*», *Erkenntnis* 13 (1978), σ. 207 κ.ε. Σήμερα η ίδια κριτική έχει επανέλθει στο προσκήνιο, έστω και σε μετριοπαθέστερους τόνους. Βλ. χαρακτηριστικά François Recanati, *Literal Meaning*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 2004, όπου και λεπτομερής εικόνα της νεότερης συζήτησης.

27. Saul Kripke, *Naming and Necessity*, Οξφόρδη, Blackwell, 1980 (προϋπήρξε μία μη αυτοτελής δημοσίευση το 1972).

ορίζουν την αναφορά και να ευκολύνουν την υπαγωγή: αν η ιστορική έρευνα καταδείκνυε τυχόν ότι άλλος ήταν ο δάσκαλος του Αλεξάνδρου ή άλλος συνέγραψε τα *Ἠθικά Νικομάχεια*, δεν θα λέγαμε ότι ο πραγματικός Αριστοτέλης ήταν εκείνος ο άλλος και όχι ο Σταγειρίτης που ως τώρα αποκαλούσαμε έτσι (και ακόμη λιγότερο ότι ο Αριστοτέλης δεν ήταν πραγματικά ο Αριστοτέλης), αλλά απλώς ότι ο σταθερά ίδιος Αριστοτέλης, το πρόσωπο δηλαδή που και πρώτα και τώρα δεχόμαστε ότι έφερε αυτό το όνομα, δεν ήταν τελικά το πρόσωπο που δίδαξε τον Αλέξανδρο, κ.λπ. Η αναφορά (το πρόσωπο με το όνομα Αριστοτέλης) προηγείται επομένως του νοήματος (της καταγραφής εκείνων των πράξεων και ιδιοτήτων που μέσα στη γλωσσική μας πρακτική θεωρούμε ότι χαρακτηρίζουν τον Αριστοτέλη) και όχι αντίστροφα.

Ο απώτερος στόχος της θεωρίας του Kripke ήταν ωστόσο να διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της ίδιας ιδέας πέρα από τα κύρια ονόματα, καταλαμβάνοντας και τις κοινές λέξεις που κατονομάζουν όλα τα λεγόμενα φυσικά είδη. Όταν, για παράδειγμα, με την πρόοδο της χημείας μάθαμε την ακριβή χημική σύνθεση του χρυσού, ενώ μέχρι τότε ουσιώδη γνωρίσματά του θεωρούσαμε, λ.χ., το χρώμα του και τη λάμψη του, δεν άλλαξε –υποτίθεται λόγω μεταβολής των γλωσσικών μας συμβάσεων– το νόημα της λέξης (ή της έννοιας) «χρυσός» και κατ' επέκταση (μέσω της αλλαγής αυτής και των κριτηρίων που πλέον προβάλλει ο νέος ορισμός) και η αναφορά της, ώστε να κάνουμε λόγο για ριζική τομή στην ίδια την πραγματικότητα, εφ' όσον η γνώση μας γι' αυτήν προϋποθέτει τη γλώσσα, και ανατράπηκαν τα έως τώρα αποδεκτά εννοιακά σχήματα· αλλά, ενώ ο χρυσός (η αναφορά) παρέμεινε αυτός που ήταν πάντα, εμείς διαθέτουμε πλέον ακριβέστερες πληροφορίες για τις ιδιότητές του και καλύτερες μεθόδους διαπίστωσης αν ένα κομμάτι μετάλλου είναι χρυσός ή όχι, οι οποίες μας βοηθούν να αποφύγουμε εδώ κι εκεί κάποιες πλάνες και να μην ονομάζουμε πιά χρυσό κάτι που δεν ανταποκρίνεται στους νέους και ασφαλέστερους δοκιμαστικούς ελέγχους.

Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε, παράλληλα με τον Kripke, και ο Putnam με τη βοήθεια ενός διανοητικού πειράματος βασισμένου στο παράδειγμα του νερού.²⁸ Αν υποθέσουμε ότι υπάρχει στο διάστημα

28. Βλ. ιδίως Hilary Putnam, «*The Meaning of Meaning*» (1975), ανατυπ. στο Hilary Putnam, *Mind, Language, and Reality: Philosophical Papers*, τόμ. II, Καίμ-

έναν πλανήτη καθ' όλα όμοιος με τη γη (η «Δίδυμη Γη»), που έχει και αυτός ένα υγρό σαν το νερό, με τις ίδιες ακριβώς ιδιότητες που περιγράφουν τα λεξικά μας και κατοίκους που μιλούν μιά γλώσσα όμοια με τη δική μας, η χημική ωστόσο ανάλυση δείξει κάποια στιγμή ότι το υγρό αυτό δεν έχει τη χημική σύσταση H_2O αλλά μία άλλη, έστω XYZ, τότε γεννώνται ορισμένα ερωτήματα ως προς τη σχέση μεταξύ γλώσσας και πραγματικότητας, η απάντηση στα οποία δεν επιβεβαιώνει ούτε τις παραδοσιακές μεταφυσικές αντιλήψεις περί εννοιών, αλλά ούτε και τις νεότερες σκεπτικιστικές ερμηνείες της άποψης περί του νοήματος ως χρήσης. Διότι, όπως πρέπει να υποθέσουμε, μέχρι την ανακάλυψη της χημικής διαφοράς μεταξύ H_2O και XYZ, τόσο οι κάτοικοι της Γης όσο και εκείνοι της Δίδυμης Γης είχαν τις ίδιες ακριβώς νοητικές παραστάσεις περί νερού, οι νέες όμως χημικές γνώσεις μάς υποχρεώνουν να δεχθούμε ότι δεν άλλαξε η πραγματικότητα του νερού (και του μη-νερού της Δίδυμης Γης) που ήταν και πριν και τώρα σταθερή αλλά απλώς και μόνο οι έννοιές μας, δηλαδή η αναφορά είναι αυτή που πρέπει να καθορίσει το νόημα και όχι αντίστροφα.

Θα μπορούσε βέβαια κάποιος στο σημείο αυτό να υποστηρίξει, εμμένοντας στην παλαιότερη θεωρία, ότι με την πρόοδο της χημείας άλλαξε και το νόημα (η έννοια) του νερού επειδή η επιστήμη αποκάλυψε τη βαθύτερη δομή του ως φυσικού είδους, ότι δηλαδή οι μέχρι τώρα ορισμοί ήταν ανακριβείς, αλλά τα κριτήρια που μας παρέχει πλέον ο ορθός επιστημονικός ορισμός μάς επιτρέπουν να ξεχωρίσουμε με με-

πριτζ & Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1975, κεφ. 12. Τη θεωρία του επεξεργάστηκε σε σειρά ολόκληρη μεταγενέστερων δημοσιευμάτων του, όπως είναι ιδίως πολυάριθμα άρθρα του αναδημοσιευμένα στον τόμο Hilary Putnam, *Realism and Reason: Philosophical Papers*, τόμ. III, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1983, η μονογραφία του *Representation and Reality*, Καίμπριτζ, MA, The MIT Press, 1991, και η συλλογή άρθρων του *Realism with a Human Face*, επιμ. James Conant, Καίμπριτζ, MA, Harvard University Press, 1990, ιδίως το άρθρο του «Is Water Necessarily H_2O ?», σ. 54 κ.ε. Στόχος της θεωρίας του δεν είναι μόνο οι συμβασιοκρατικές αλλά όλες εκείνες οι αντιλήψεις περί νοήματος σύμφωνα με τις οποίες μεταξύ των γλωσσικών σημείων και των δηλούμενων αντικειμένων μεσολαβούν οι έννοιες, είτε ως αυτοτελείς γενικευμένες παραστάσεις του νου είτε ως κανόνες χρήσης καθιερωμένοι από τη γλωσσική πρακτική, που πάντως να προηγούνται της απευθείας κατονομασίας των επί μέρους πραγμάτων και των γνώσεών μας (όποιες και να είναι αυτές) για αυτά.

γαλύτερη ακρίβεια το πραγματικό νερό (H_2O) από το φαινομενικό αλλά εν τέλει διαφορετικό (XYZ), άρα δεν κλονίζεται ριζικά η παραδοχή ότι το νόημα προηγείται της αναφοράς. Ο Putnam επέμεινε ωστόσο στην αντίθεσή του τόσο προς την παραδοσιακή μεταφυσική, μαζί με εκείνην που παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις υπολάνθανε εντός του λογικού θετικισμού,²⁹ όσο και προς τη ριζικών αντι-ρεαλιστικών προθέσεων θεωρία περί του συμβατικού χαρακτήρα του νοήματος. Η πρόοδος της επιστήμης δεν πρέπει να ερμηνευθεί απευθείας ως πρόοδος στην άμεση γνώση της ουσίας των ειδών ή της δομής της πραγματικότητας (και στην ακρίβεια των αντίστοιχων παραστάσεών τους στον νου μας), ούτε όμως πάλι ως απλή αντικατάσταση των παλαιών γλωσσικών συμβάσεων, που ακολουθούσε το ευρύ κοινό, από τις πιο εξειδικευμένες γλωσσικές συμβάσεις των επιστημόνων. Ο λόγος είναι ότι η γνώση μας για την πραγματικότητα και η γλωσσική κατονομασία της αρχίζει πάντα καταδεικτικά («αυτό εδώ το υγρό θα το ονομάζω νερό») και μιά ομοιόμορφη γλωσσική πρακτική δημιουργείται, πρώτον, εφ' όσον και οι άλλοι υιοθετήσουν το αρχικό παράδειγμα και η γλωσσική χρήση από ατομική γίνει κοινωνική, πράγμα που ωστόσο, δεύτερον, προϋποθέτει ότι η κάθε νέα χρήση βασίζεται στην κρίση ότι το δηλούμενο κάθε φορά αντικείμενο είναι όμοιο με εκείνο που είχε αρχικά καταδειχθεί (την αρχική αναφορά) και όσα έχουν ήδη κριθεί όμοιά του, πράγμα που εξασφαλίζει την αντιστοιχία προς την πραγματικότητα. Η επιστήμη έρχεται, από ένα σημείο και μετά, να εκλεπτύνει αυτήν την κρίση περί ομοιότητας, διαμορφώνοντας θεωρίες περί του κρίσιμου ενοποιητικού στοιχείου όλων των ομοιόμορφων κρίσεών μας, οι οποίες αναλαμβάνουν σιγά-σιγά και έναν κανονιστικό ρόλο³⁰ όχι λόγω της κοινωνικής

29. Για το ότι και ο λογικός θετικισμός του Κύκλου της Βιέννης, παρά την έντονα αντιμεταφυσική του στάση, στηριζόταν και αυτός σε μεταφυσικές παραδοχές, και μάλιστα ιδιαίτερα άκαμπτες, βλ. Hilary Putnam, *Pragmatism: An Open Question*, Οξφόρδη, Blackwell, 1995, σ. 43-44.

30. Ο Putnam θεωρεί ότι το νόημα έχει εν μέρει κανονιστικό χαρακτήρα που προκύπτει από τον ολισμό του: αν, όπως στο παράδειγμα του νερού, οι νέες γνώσεις μας για την πραγματικότητα μας αναγκάσουν να αναθεωρήσουμε κάτι από όσα δεχόμασταν έως τώρα, δεν είναι εκ των προτέρων βέβαιο τί ακριβώς είναι αυτό που θα αποφασίσουμε να αναθεωρήσουμε, γιατί η εικόνα μας για την πραγματικότητα συνδιαμορφώνεται από πολλούς παράγοντες και είναι ζήτημα γενικής ευφυΐας

αίγλης της επιστήμης ούτε, τουλάχιστον ευθέως, λόγω της εντόπισης των ουσιωδών εννοιακών γνωρισμάτων και κριτηρίων, αλλά επειδή λειτουργούν, εκτός από εξηγητικά, επί πλέον και ως υποδείξεις του ορθού τρόπου μελλοντικών γλωσσικών χρήσεων (παραμένοντας βέβαια διαρκώς ανοιχτές στο ενδεχόμενο αντικατάστασής τους από άλλες καλύτερες).

Από τον συνδυασμό των δύο αυτών προϋποθέσεων δημιουργίας μιάς γλωσσικής πρακτικής (κοινωνικότητα της χρήσης, προτεραιότητα της αναφοράς) προκύπτει ότι η κοινωνικότητα του νοήματος δεν σημαίνει ότι η κοινωνική πρακτική της χρήσης μιάς γλωσσικής έκφρασης, από το γεγονός και μόνο ότι τυχαίνει να έχει επικρατήσει, είναι θεμελιωτική της παράστασής μας για τη δηλούμενη πραγματικότητα (όπως ισχυρίζεται η συμβασιοκρατία), δεδομένου ότι παραμένει σταθερά και αναπόδραστα προσανατολισμένη προς (και εξαρτημένη από) την ορθότητα της κρίσης ότι οι επί μέρους γλωσσικές χρήσεις αφορούν όμοια πράγματα, κάτι που, με την πάροδο του χρόνου, αναλαμβάνει να εγγυηθεί, επισημαίνοντας την εκάστοτε αποφασιστική οπτική γωνία από την οποία κρίνεται η ομοιότητα, η καλύτερη δυνατή συναφής

να αποφασίσουμε ποιόν από αυτούς πρέπει να τροποποιήσουμε ώστε να έχουμε τη μικρότερη δυνατή αναστάτωση στο σύστημα των γνώσεων και αντιλήψεών μας (και μέσω αυτών βέβαια και ακριβέστερη γνώση της πραγματικότητας). Η συζήτηση περί κανονιστικότητας του νοήματος είναι ζωνρή όσο και διχασμένη. Στους ένθερμους υποστηρικτές του κανονιστικού χαρακτήρα του νοήματος καταλέγονται, μεταξύ πολλών άλλων, ο Kripke, *Wittgenstein* κ.λπ. (βλ. παραπάνω, σημ. 18), ο Robert Brandom (βλ. παραπάνω, Κεφ. Η', σημ. 42) και ο Paul Boghossian, «The Rule Following Considerations», *Mind* 98 (1989), 507 κ.ε., αλλά ο ίδιος πλέον πολύ μετριοπαθέστερα στη μελέτη του «Is Meaning Normative?», στο Christian Nimtz & Ansgar Beckermann (επιμ.), *Philosophie und / als Wissenschaft*, Πάντερμπορν, mentis, 2005, σ. 205 κ.ε. Τον σκεπτικισμό τους εκφράζουν αντίθετα, μεταξύ άλλων, οι David Papineau, «Normativity and Judgement», *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplementary Volume 73 (1999), 17 κ.ε.· Paul Horwich, *Reflections on Meaning*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2005, σ. 104 κ.ε.· και πιο έντονα ο Anandi Hittiangadi, «Is Meaning Normative?», *Mind and Language* 21 (2006), 220 κ.ε. Για την εντελώς πρόσφατη συζήτηση, βλ. Kathrin Gluer – Åsa Wikforss, «The Normativity of Meaning and Content», *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2015, με πλουσιότατη βιβλιογραφία.

επιστημονική θεωρία.³¹ Μιά επιστημονική θεωρία δεν επιλέγεται εξ άλλου ως η καλύτερη επειδή τυχαίνει να έχει επικρατήσει και επειδή η γλωσσική κοινότητα αναγνωρίζει γενικά το κύρος της επιστήμης και των κανόνων της,³² αλλά επειδή, έστω και με πολύπλοκο και όχι ευθύγραμμο τρόπο, δοκιμάζεται στα ίδια τα πράγματα. Το ότι το νόημα των γλωσσικών εκφράσεων έχει κοινωνικό χαρακτήρα δεν σημαίνει λοιπόν ότι πρέπει να ακολουθούμε ό,τι εννοούν με αυτές κάποιοι άλλοι (οι πολλοί ή οι επιστήμονες) επειδή ακριβώς έτσι τις χρησιμοποιούν εκείνοι στον λόγο τους, στον οποίο να πρέπει να συμμορφωθούμε, αλλά επειδή μέσα στη γλωσσική πρακτική μπορεί να (ανα)συντεθεί τελικά η ιστορικά διαθέσιμη καλύτερη δυνατή εικόνα της πραγματικότητας: σε τελευταία ανάλυση, το νόημα βασίζεται στον λόγο μας για τα πράγματα και όχι στον λόγο μας περί ενός άλλου λόγου.³³ Αυτό αποτελεί βέβαια ένα στοιχείο μεταφυσικού ρεαλισμού. Ο Putnam, από ένα σημείο και ύστερα, έκανε όμως λόγο για «εσωτερικό» ρεαλισμό³⁴ σε αντίθεση προς

31. Αυτό δεν σημαίνει ότι η επιστημονική θεωρία είναι εκείνη που εφ' εξής θα υποδεικνύει οπωσδήποτε το νόημα κάθε χρήσης ως κυριολεξίας. Οι περιστάσεις της εκφοράς μπορούν να κάνουν αποδεκτή και μιά εν μέρει παρεκκλίνουσα ή μιά λιγότερο ακριβή χρήση (π.χ. ανάλογα με τις περιστάσεις, μιλάμε για νερό χωρίς παρανοήσεις αποδεχόμενοι κάποιες αποκλίσεις από τη σύνθεση H_2O ή παραβλέποντας την ακριβή χημική σύνθεση του υγρού που έχουμε ενώπιόν μας) – όλες αυτές δεν μπορούν όμως παρά να είναι παρασιτικές της ακριβούς.

32. Κάτι που εξ ορισμού θα έκανε μιά θεωρία που ταυτίζει το νόημα με τις επικρατούσες γλωσσικές συμβάσεις. Η αδυναμία μιάς τέτοιας θεωρίας γίνεται έκδηλη από το ότι αδυνατεί να εξηγήσει κατά τρόπο ευλογοφανή το υποθετικό παράδειγμα του Putnam με το νερό και τη Δίδυμη Γη: θα έπρεπε μάλλον να δεχθεί είτε ότι, παρά την πρόοδο της χημείας, οι γλωσσικές συμβάσεις ως προς τη χρήση της λέξης «νερό» (= το νόημα) παρέμειναν σταθερές (επειδή η γλωσσική κοινότητα τυχαίνει να μην έδωσε μεγάλη σημασία στην επιστήμη) είτε ότι, αν άλλαξαν (επειδή η γλωσσική κοινότητα συμμορφώθηκε τελικά με τις γλωσσικές χρήσεις των επιστημόνων), τότε άλλαξε μαζί τους και το νερό (= η αναφορά).

33. Όπως επανειλημμένα έχει τονίσει ο ίδιος ο Putnam και αναδειξεί με ενέργεια ο Stavropoulos, *Objectivity in Law* (βλ. παραπάνω, σ. 255 σημ. 51), σ. 31.

34. Βασικό έργο: Hilary Putnam, *Reason, Truth and History*, Κάιμπριτζ κ.α., Cambridge University Press, 1981, ιδίως σ. 49 κ.ε.· βλ. επίσης του ιδίου, «A Defense of Internal Realism», στο βιβλίο του *Realism with a Human Face*, σ. 30 κ.ε. Προς το τέλος της ζωής του (2016), ο Putnam μετέβαλε ωστόσο και πάλι τη γνώμη του και εγκατέλειψε τον «εσωτερικό ρεαλισμό». Η εδώ ανάπτυξη δεν επιδιώκει πάντως

τον παραδοσιακό «εξωτερικό». Ένας αδιαμεσολάβητος λόγος για τα πράγματα (ή για τις γενικεύουσες νοητικές παραστάσεις μας ως προς αυτά) δεν θα ήταν δυνατός και έτσι η παραδοσιακή μεταφυσική, όπως ακριβώς και η μεταφυσική που διελάνθησε αρχικά μέσα στις επιδιώξεις του λογικού θετικισμού, δεν μπορεί παρά να χαρακτηριστεί άκριτη και δογματική. Εφ' όσον, μιλώντας για ένα αντικείμενο, κρίνουμε την ομοιότητά του προς άλλα για τα οποία έχει προγενέστερα γίνει λόγος, το συγκρίνουμε με αυτά και έτσι η γλωσσική μας χρήση αναγκαία μεσολαβείται από εκείνες που προηγήθηκαν. Αυτό ισχύει εξ ίσου και για τις επιστημονικές θεωρίες, οι οποίες διαθέτουν κύρος εξαρτώμενο από μία πληθώρα συντρεχόντων ετερογενών παραγόντων και εμφανίζουν έτσι, όπως γενικότερα το νόημα και η αλήθεια, χαρακτήρα ολιστικό, ώστε να μη διατηρούνται ούτε να ανακαλούνται απλώς και μόνο επειδή επαληθεύονται ή διαψεύδονται απευθείας από τα πράγματα. Παρ' όλα αυτά ο λόγος μας, κοινός και επιστημονικός, έχει νόημα και επιδέχεται ερμηνεία μόνο ως λόγος που σε τελευταία ανάλυση αναφέρεται σε πράγματα υποστατά ανεξαρτήτως του λόγου μας γι' αυτά, άρα και των οποιωνδήποτε συναφών γλωσσικών συμβάσεων,³⁵ διαφορετικά θα ήταν αδιανόητος και ανεξέλεγκτος και δεν θα μπορούσαμε ούτε καν να αντιληφθούμε αν συμφωνούμε ή διαφωνούμε με τους άλλους όταν ανταλλάσσουμε μαζί τους γλωσσικές εκφορές.

Μία από τις συνέπειες αυτής της φιλοσοφικής αφετηρίας αφορά τη σχέση έντασης και έκτασης των γλωσσικών εκφράσεων: η ένταση (το βάθος) δεν μπορεί να προηγείται μεταφυσικά και να καθορίζει και την έκταση βάσει κριτηρίων-αναγκαίων γνωρισμάτων, ούτε όμως πάλι η έκταση (το πλάτος) είναι απλώς μία συμβατικά συσσωρευμένη περιπτωσιολογία, αντίθετα προϋποθέτει την ομοιότητα των περιπτώσεων

την ακριβή απόδοση των απόψεων του Putnam και απλώς θέλει να καταδείξει, με βάση κάποιες αναφορές και στον Putnam, την απλοϊκότητα των αντιλήψεων περί νοήματος στις οποίες βασίζεται η κρατούσα στο δίκαιο μεθοδολογική διδασκαλία.

35. Εναντίον ενός ξεχωριστού ρόλου των γλωσσικών συμβάσεων στην κατανόηση και την επικοινωνία έχει στραφεί ο Donald Davidson στην περισπούδαστη μελέτη του «Communication and Convention» (1982), ανατυπ. στο βιβλίο του *Inquiries into Truth and Interpretation*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1984, σ. 265 κ.ε. Για τις απόψεις του Putnam περί ολιστικότητας του νοήματος, βλ. τη μελέτη του «Meaning Holism», στο βιβλίο του *Realism with a Human Face*, σ. 278 κ.ε.

και αυτή με τη σειρά της μιά οπτική γωνία υπό την οποία κρίνεται, την οποία μας παρέχει η (πάντα ανοιχτή σε αναθεωρήσεις) καλύτερη δυνατή συναφής επιστημονική θεωρία. Μία δεύτερη συνέπεια αφορά το πρόβλημα της αοριστίας. Η αοριστία που χαρακτηρίζει κάποιες γλωσσικές εκφράσεις δεν μπορεί να είναι αοριστία του διεξαχθέντος λόγου μας γι' αυτές, δηλαδή αστάθεια ως προς την εμπειρικά διαπιστώσιμη ως τώρα διαμορφωμένη γλωσσική πρακτική, λόγω της οποίας, ενώ παρατηρούμε ότι καλύπτει συγκεκριμένα αντικείμενα και αφήνει προφανώς ακάλυπτα κάποια άλλα, δεν είναι σταθερή και ομοιόμορφη σε σχέση με την κατονομασία κάποιων οριακών περιπτώσεων.³⁶ Εφ' όσον ο λόγος μας είναι σε τελευταία ανάλυση λόγος για τα ίδια τα πράγματα, η αοριστία δεν μπορεί παρά να είναι είτε μεταφυσική είτε γνωσιοθεωρητική (επιστημική): είτε τα ίδια τα πράγματα εμφανίζουν κάποιες απροσδιόριστες πλευρές, όπως, π.χ., η ίδια η υπόσταση και οι ιδιότητες του κύκλου είναι που καθιστούν αδύνατον τον ακριβή μαθηματικό τετραγωνισμό του, είτε η γνώση μας γι' αυτά είναι εξαιρετικά δυσχερής, όπως, π.χ., στην περίπτωση ενός σάκκου με άμμο, για τον οποίο είμαστε βέβαιοι ότι περιέχει έναν συγκεκριμένο αριθμό κόκκων, μας είναι όμως πρακτικά αδύνατο να τους μετρήσουμε.³⁷

36. Putnam, *Representation and Reality* (βλ. παραπάνω, σημ. 28), σ. 36.

37. Η σημερινή φιλοσοφική συζήτηση γύρω από τις αόριστες έννοιες τείνει να καταλήξει ότι βασικό τους γνώρισμα είναι η σύνδεσή τους με το λεγόμενο «παράδοξο του σωρείτη». Προσφιλές παράδειγμα είναι εκείνο του επιθέτου «πλούσιος»: πόσα χρήματα πρέπει ακριβώς να έχει κάποιος ώστε να θεωρηθεί πλούσιος; Όλοι δεχόμαστε, λ.χ., ότι κάποιος που έχει περιουσία 100 εκατομμυρίων ευρώ είναι πλούσιος, ενώ κάποιος που έχει μόνο 100 ευρώ δεν είναι. Δεχόμαστε όμως επίσης ότι ένα ευρώ περισσότερο ή λιγότερο δεν μπορεί να διαφοροποιεί τον χαρακτηρισμό μας. Αν λοιπόν στα 100 ευρώ αρχίσουμε να προσθέτουμε ένα-ένα ευρώ, και μεν σε κάθε νέο βήμα δεχόμαστε ότι η διαφορά δεν μπορεί να είναι τόσο σημαντική ώστε να μεταβάλλει τον χαρακτηρισμό κάποιου προσώπου, από την άλλη πλευρά πρέπει όμως να υποθέσουμε ότι υπάρχει ένα μη επακριβώς προσδιορίσιμο ποσό, από το οποίο και ύστερα κάποιος θα πρέπει να θεωρείται πλούσιος, γιατί διαφορετικά θα καταλήγαμε στο εντελώς αντίθετο προς τις διαισθήσεις μας συμπέρασμα ότι κανείς δεν θα μπορούσε ποτέ να χαρακτηριστεί πλούσιος. Νομίζω πάντως ότι η κατ' αυτόν τον τρόπο σύλληψη της αοριστίας είναι παραπλανητική, διότι περιορίζεται σε εκείνες από τις θεωρούμενες αόριστες έννοιες που συνδέονται με κάτι το μετρήσιμο. Ούτε όμως όλες οι έννοιες που θεωρούνται αόριστες έχουν μιά τέτοια

4. Ιδιαιτερότητα των κανονιστικών γλωσσικών χρήσεων;

Μέχρι τώρα η ανάπτυξή μας στράφηκε προς θεωρίες περί νοήματος που αφορούν κυρίως «φυσικά είδη» (όπως ο χρυσός και το νερό), με δυνατότητα επέκτασης προς φυσικές ιδιότητες και σχέσεις. Ιδιαίτερα ερωτήματα είναι όμως δυνατόν να ανακύψουν σε σχέση με τον κανονιστικό λόγο, δηλαδή ιδίως σε σχέση με γλωσσικές εκφορές περί του απαγορευμένου, του επιτακτικού ή του επιτρεπτού ορισμένων πράξεων ή περί του αν συντρέχουν ορισμένες αξιολογικές ιδιότητές τους (πράξη «επωφελής» ή «επιβλαβής», «ακίνδυνη» ή «επικίνδυνη» και, πιά αφηρημένα, «καλός» ή «κακός» τρόπος ζωής), γενικότερα: περί λόγων προς το πράττειν. Ισχύει σε σχέση με το νόημά τους ό,τι ισχύει σε σχέση με το νόημα εκφράσεων που αφορούν φυσικά είδη και ιδιότητες, ή μήπως οι κανονιστικές γλωσσικές εκφορές εμφανίζουν ιδιορρυθμίες απαγορευτικές της εξίσωσής τους με εκείνες; Αποτελούν οι κανονιστικές ιδιότητες των πράξεών μας κάτι το υποστατό ανεξάρτητα από τον λόγο μας γι' αυτές, ώστε να μπορεί να γίνει δεκτό και για τις αντίστοιχες γλωσσικές εκφράσεις ότι διαθέτουν νόημα ή και αναφορά;

Θα αφήσουμε κατά μέρος τις παραδοσιακές μεταφυσικές αντιλήψεις περί του οντολογικά αυθυπόστατου των αξιών ή/και των εννοιών που τις εκφράζουν, οι οποίες συναντούν σήμερα τις περισσότερες ενστάσεις. Έναν από τους πιο διαδεδομένους τρόπους αντίδρασης σε παρόμοιες μεταφυσικές αντιλήψεις, ιδιαίτερα δημοφιλή μεταξύ των νομικών, έχουμε συναντήσει ήδη: την άποψη ότι ο αξιολογικός λόγος ενέχει ένα στοιχείο ανυπερέβλητα υποκειμενικό, ένα μη γνωστικού χαρακτήρα ενέργημα του αξιολογούντος συνδεδεμένο με βαθύτατες προσωπικές επιλογές και στάσεις του ανεπίδεκτες αντικειμενικής προσέγγισης. Η άποψη αυτή, που γνωρίζει πολλές παραλλαγές για τις οποίες δεν μπο-

πλευρά, ούτε όσες πράγματι έχουν περιορίζονται συνήθως μόνο σ' αυτήν (η έννοια του πλουσίου, για παράδειγμα, δεν εξαντλείται στη μέτρηση της χρηματικής αξίας των περιουσιακών στοιχείων ενός προσώπου, αλλά εμπεριέχει, μεταξύ άλλων, και το ποιοτικό στοιχείο της ευκολίας ικανοποίησης των αναγκών και άλλων παραπέρα επιθυμιών). Μιά εξαιρετική εικόνα της συζήτησης για την αοριστία παρέχει το βιβλίο της Rosanna Keefe, *Theories of Vagueness*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 2000.

ρούμε εδώ να κάνουμε λόγο,³⁸ επιμένει ότι οι αξιολογικές και γενικότερα οι κανονιστικές εκφορές δεν απεικονίζουν και δεν αναφέρονται σε κανενός είδους αντικείμενα και έτσι και από γλωσσική σκοπιά –από τη σκοπιά του νοήματος και της αναφοράς– είναι κάτι το εντελώς διαφορετικό από τις περιγραφικές ή διαπιστωτικές γλωσσικές εκφορές, και μάλιστα εκείνες που αφορούν φυσικά είδη.

Η άποψη αυτή ανήκει σε μία ευρύτερη χορεία θεωριών που χαρακτηρίζονται φυσιοκρατικές (naturalist) και έχουν ως συνδετικό τους κρίκο την αντιπαλότητά τους προς την παραδοσιακή μεταφυσική, που είχε δυαδικό χαρακτήρα, ξεχωρίζοντας τον κόσμο του νοητού από τον κόσμο του αισθητού. Πρεσβεύουν ότι η τυχόν αναγνώριση της αυτοτέλειας των αξιολογικών και εν γένει κανονιστικών ιδιοτήτων, άρα και της σημασιολογικής διάστασης των αντίστοιχων εννοιών, θα συνεπαγόταν μία αναβίωση του δυαδισμού. Εμμένουν ως εκ τούτου στο ότι η πραγματικότητα δεν αποτελείται παρά από φυσικά είδη, ιδιότητες και σχέσεις και ότι οι γλωσσικές εκφράσεις που δηλώνουν αξιολογήσεις και κανονιστικές υποδείξεις αναφέρονται σε ιδιότητες και σχέσεις όχι αυτοτελείς αλλά κατά κάποιον τρόπο παρακολουθηματικές των φυσικών. Έτσι, για παράδειγμα, η πρόταση «ο βασανισμός ενός μικρού παιδιού είναι πράξη αποτρόπαιη» αποτελείται από δύο στοιχεία: ένα περιγραφικό, που έγκειται στην εμπειρική καταγραφή των ανθρώπινων πράξεων ως μεταβολών της πραγματικότητας μαζί με τις φυσικές ιδιότητές τους, οι οποίες συνοψίζονται με την έκφραση «βασανισμός μικρών παιδιών», και ένα κανονιστικό-αξιολογικό, που εκφράζει την επιπρόσθετη –και κατ' ανάγκη συνοδευτική και παρεπόμενη– ηθική ιδιότητα του αποτρόπαιου, η οποία επιστεγάζει την καταγραφή αυτή.

Ορισμένες από τις φυσιοκρατικές θεωρίες, και μεταξύ τους κυρίως εκείνες οι δημοφιλείς που προαναφέραμε, είναι σκεπτικιστικές ως προς τις επιπρόσθετες κανονιστικές ιδιότητες και επιμένουν ότι και αυτές είναι γνήσια φυσικές (και ιδίως ψυχολογικές): η ιδιότητα του

38. Αρκεί εδώ να υπενθυμίσουμε όσα αναφέραμε στο Πρώτο Μέρος για τις θεωρίες που εξισώνουν τους κανόνες με προσταγές και τις θεωρίες που πρεσβεύουν ότι η κανονιστικότητα δεν είναι άλλο από την έκφραση συγκινησιακών αντιδράσεων του προσώπου απέναντι σε ορισμένες πράξεις και καταστάσεις («συγκινησιοκρατία», emotivism). Βλ. Κεφ. Β', υπό Ι, 2. Από την άλλη πλευρά, ως εκπρόσωπος του μεταφυσικού δυαδισμού παρ' ημίν πρέπει να αναφερθεί ο Κ. Τσάτσος, *Ερμηνεία*, σ. 21 κ.ε.

αποτρόπαιου δεν εκφράζει τίποτε το ακραιφνώς και πρωτογενώς ηθικό παρά μόνο την ψυχική μας αντίδραση όταν παρατηρούμε ή σκεφτόμαστε μία πράξη που συνιστά βασανισμό μικρού παιδιού, δηλαδή την απέχθεια που δοκιμάζουμε ενώπιόν της ή/και τη σθεναρή βούληση που σχηματίζουμε να την εμποδίσουμε να συμβεί, τώρα ή στο μέλλον. Άλλες πάλι, χωρίς να είναι σκεπτικιστικές απέναντι στις κανονιστικές ιδιότητες, τις θεωρούν οντολογικά υποτελείς στις φυσικές· δεν επιμένουν δηλαδή ότι και οι ιδιότητες αυτές είναι φυσικές αλλά, ενώ αναγνωρίζουν ότι είναι γνήσια κανονιστικές, θεωρούν ότι η κανονιστικότητα δεν υφίσταται αφ' εαυτής αλλά συνδέεται άρρηκτα με τις φυσικές ιδιότητες ορισμένων πράξεων στις οποίες και πρέπει να αποδοθεί ως παρακολούθημά τους.³⁹ στο παράδειγμά μας, η ηθική ιδιότητα του αποτρόπαιου, ενώ είναι κάτι διαφορετικό από το συναίσθημα της απέχθειας, δεν είναι και αυθύπαρκτη, αλλά απλώς ένα παρακολούθημα των φυσικών ιδιοτήτων των πράξεων εκείνων που περιγράφονται ως πρόκληση έντονου πόνου, σωματικού και ψυχικού, σε ιδιαίτερα τρωτά πλάσματα όπως είναι τα μικρά παιδιά. Και οι μεν και οι δε χαρακτηρίζονται ως θεωρίες αναγωγιστικές (reductionist), επειδή ανάγουν οντολογικά τις κανονιστικές ιδιότητες σε φυσικές, με συνέπεια είτε να τις εξαφανίζουν εντελώς (όπως κάνουν οι ψυχολογικές εκδοχές) είτε να τις υποβιβάζουν σε κάτι επιφαινόμενο (όπως κάνουν, π.χ., οι θεωρίες που ταυτίζουν εξ ορισμού το αγαθό με το επωφελές). Μία τρίτη τέλος θεωρία υποστηρίζει ότι οι κανονιστικές ιδιότητες, ενώ δεν είναι με κανέναν τρόπο δυνατό να αναχθούν σε φυσικές, δεν παύουν να έχουν την έδρα τους στον ανθρώπινο νου που νοεί την πραγματικότητα και όχι στην ίδια την πραγματικότητα, η οποία δεν μπορεί παρά να διαθέτει φυσικές ιδιότητες και μόνο, έχουν δηλαδή χαρακτήρα δευτερογενή και απλώς επισυμβαίνουν όταν συμβεί να εμφανισθούν και ορισμένες φυσικές, προς τις οποίες συνδέονται με μία σχέση «επιγένεσης».⁴⁰ Έτσι, στο παράδειγμά μας, η ηθική ιδιότητα του αποτρόπαιου είναι γνήσια και μη αναγώγιμη, αλλά δεν

39. Ένας βασικός εκπρόσωπος των θεωριών αυτών είναι ο Frank Jackson, *From Metaphysics to Ethics*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1998.

40. Χαρακτηριστική της τάσης αυτής είναι η θεωρία του Donald Davidson, διατυπωμένη κυρίως στη μελέτη του «Mental Events» (βλ. παραπάνω, Κεφ. Β', σημ. 37).

εμφανίζεται και αυτοτελώς στην πραγματικότητα αλλά πάντοτε ως συνοδευτική της πρόσληψης από τον νου μας μιάς πραγματικότητας που παρουσιάζει τις φυσικές ιδιότητες πράξεων συνοψιζόμενων με την ονομασία του βασανισμού μικρών παιδιών. Η σχέση της επιγένεσης συνίσταται στο ότι οι συγκεκριμένες φυσικές ιδιότητες, κάθε φορά που θα εμφανισθούν, συνοδεύονται αναγκαστικά και από την ηθική ιδιότητα του αποτρόπαιου, η οποία συνεπώς είναι αδύνατο να πάψει να εμφανίζεται αν δεν έχει υπάρξει διαφοροποίηση σε εκείνες, ενώ αντίστροφα αν οι φυσικές ιδιότητες διαφοροποιηθούν δεν είναι αναγκαίο να μεταβληθεί και η ηθική ιδιότητα (καθ' όσον η ίδια ιδιότητα μπορεί να αποτελεί παρακολούθημα και άλλων πραγματικών δεδομένων).⁴¹ Κρίσιμο είναι πάντως, κατά την άποψη αυτή, ότι η ηθική ιδιότητα συμπίπτει απολύτως κατά την έκτασή της με τις φυσικές ιδιότητες που την ενεργοποιούν και έτσι αρκεί, προκειμένου να γίνει αντιληπτή ως οντολογικά υποστατή, να συνδεθεί με τις ιδιότητες αυτές ως παρακολούθημά τους.

Οι θεωρίες περί της κανονιστικότητας, φυσιοκρατικές και μη, μας βοηθούν να αντιληφθούμε τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η γλωσσική προσέγγιση των κανονιστικών προτάσεων ή εκφράσεων, όπου το ερώτημα που τίθεται είναι αν αυτές διαθέτουν αυτοτελές νόημα (και αναφορά). Όπως είναι εύλογο, οι αναγωγιστικές φυσιοκρατικές θεωρίες στο ερώτημα αυτό απαντούν αρνητικά, με το επιχείρημα ότι οι

41. Η «επιγένεση» (supervenience) είναι μία εξαιρετικά αφηρημένη σχέση μεταξύ δύο συνόλων ή μεγεθών, σύμφωνα με την οποία δεν είναι δυνατή η οποιαδήποτε μεταβολή του πρώτου που να μη συνοδεύεται και με αντίστοιχη μεταβολή του δεύτερου. Τη σημασία της επιγένεσης στην ηθική υποστήριξε, ήδη από τα μέσα του 20ού αιώνα, ο Richard M. Hare, *The Language of Morals*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1952, σ. 80 κ.ε.· βλ. και τις μεταγενέστερες μελέτες του «Principles» και «Supervenience», ανατυπ. στο Richard M. Hare, *Essays in Ethical Theory*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1993, σ. 49 κ.ε. και 66 κ.ε., αντίστοιχα. Ο Hare χρησιμοποίησε πάντως την «επιγένεση» όχι για να κατατάξει μεταφυσικά τις ηθικές ιδιότητες, αλλά για να εξηγήσει τη δομή και ιδίως τον καθολικό χαρακτήρα των ηθικών κανόνων και αρχών, ο οποίος εκδηλώνεται στο ότι, ενώ ενδέχεται ασφαλώς μία και η αυτή ηθική ιδιότητα να συνδέεται με πολλαπλές πράξεις και φυσικές ιδιότητες, αντίστροφα είναι αδύνατο δύο πράξεις ή καταστάσεις που είναι περιγραφικά πανομοιότυπες να επισύρουν διαφορετικές ηθικές αξιολογήσεις (ή ότι, αν δύο πράξεις ή καταστάσεις αξιολογούνται ηθικά κατά διαφορετικό τρόπο, τότε θα πρέπει οπωσδήποτε να διαφέρουν κάπου και περιγραφικά).

κανονιστικές ιδιότητες δεν αποτελούν κάτι το αυθυπόστατο στο οποίο να μπορούν να αναφερθούν οι αντίστοιχες κανονιστικές εκφράσεις, οι οποίες έτσι απλώς αποτελούν έμμεσο (ή, κατά ορισμένους συγγραφείς, ακόμη και παραπλανητικό) τρόπο να δηλωθεί κάτι διαφορετικό, δηλαδή η ανθρώπινη αντίδραση (εκδήλωση συναισθημάτων ή βούλησης ή προτροπής εναντίωσης, αντίδραση αποδοκιμασίας, κ.ο.κ.) ενώπιον πράξεων ή καταστάσεων με ορισμένα φυσικά χαρακτηριστικά. Γι' αυτό και οι περισσότερες από τις αναγωγιστικές θεωρίες υιοθετούν την άποψη ότι οι κανονιστικές γλωσσικές εκφορές δεν έχουν νόημα (ούτε βέβαια αναφορά) και ότι η διαφορά τους από τις περιγραφικές έγκειται όχι στο σημασιολογικό αλλά στο πραγματολογικό επίπεδο της γλώσσας: λέγοντας, λ.χ., ότι ο βασανισμός μικρών παιδιών είναι αποτρόπαιος, νόημα έχει μόνο το περιγραφικό μέρος της εκφοράς («βασανισμός μικρών παιδιών»), ενώ το κατηγορήμα («είναι αποτρόπαιος») εκφράζει απλώς αντιδράσεις του ομιλούντος, η εκφορά του συνιστά δηλαδή ένα γλωσσικό ενέργημα του εκφέροντος που αποβλέπει στη μέσω αυτής πρόκληση ορισμένων εντυπώσεων στους αποδέκτες του.

Όσες θεωρίες επιμένουν αντίθετα ότι οι κανονιστικές ιδιότητες είναι αυτοτελείς, δέχονται ότι οι κανονιστικές εκφράσεις έχουν και αυτοτελές νόημα. Στην κατηγορία αυτή μπορούν, εκτός από όσες υποστηρίζουν τη μεταφυσική αυτοτέλεια των ηθικών ιδιοτήτων, να συμπεριληφθούν ορισμένα και όσες φυσιοκρατικές θεωρίες απορρίπτουν τον αναγωγισμό και αρκούνται στη σχέση «επιγένεσης» μεταξύ φυσικών και ηθικών ιδιοτήτων. Υιοθετώντας την άποψη αυτή, μπορεί μάλιστα κανείς στη συνέχεια να ακολουθήσει τη θεωρία του Putnam για το νόημα: οι κανονιστικές γλωσσικές εκφράσεις δηλώνουν τις κανονιστικές ιδιότητες που εμφανίζουν συγκεκριμένες πράξεις ή πραγματικές καταστάσεις με βάση την κανονιστικά κρίσιμη ομοιότητά τους με άλλες στις οποίες έχει επίσης απονεμηθεί η ίδια ιδιότητα, και η καλύτερη δυνατή κανονιστική θεωρία έρχεται ακολούθως να αναδείξει τα κοινά εκείνα στοιχεία που θεμελιώνουν την κρίσιμη ομοιότητα.⁴²

42. Αυτή είναι η γραμμή που ακολουθεί ο Stavropoulos, *Objectivity in Law* (βλ. παραπάνω, σ. 255 σημ. 51), σ. 103 κ.ε., ο οποίος είναι οπαδός του μεταφυσικού μονισμού αλλά όχι και αναγωγιστής (βλ. ιδίως τα γραφόμενα στη σ. 111).

Είμαι πάντως της γνώμης ότι υπάρχει και άλλος τρόπος να υποστηριχθεί ότι οι κανονιστικές εκφράσεις διαθέτουν σχετική σημασιολογική αυτοτέλεια. Χωρίς να χρειάζεται να υπεισέλθει κανείς σε μεταφυσικούς προβληματισμούς, μπορεί απλώς να αναλύσει τη σχέση της «επιγένεσης» κατά τρόπο που να την περιορίζει σε ένα μόνο από τα συστατικά στοιχεία του νοήματος των κανονιστικών γλωσσικών εκφράσεων και ιδίως να αποφεύγει τους φυσιοκρατικούς υπαινιγμούς. Ας επανέλθουμε στο παράδειγμα του βασανισμού μικρών παιδιών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ηθική κρίση περί του αποτρόπαιου συνάπτεται προς ορισμένες πράξεις που συνιστούν βασανισμό παιδιών και ότι η σύναψη αφορά όλες τις πράξεις που καλύπτονται από το κοινό αυτό όνομα. Η ηθική κρίση, από μία σκοπιά, είναι αναντίρρητα παρακολουθηματική της περιγραφής των πράξεων αυτών ως εξωτερικών συμβάντων: χρειάζεται ορισμένες πράξεις, που περιγράφονται ως βασανισμοί παιδιών, να τελεστούν πράγματι (ή να τις σκεφθούμε ως τελούμενες) ώστε να έχει πρακτικά νόημα η εκφορά μιάς κρίσης περί του ηθικά αποτρόπαιου χαρακτήρα τους. Επί πλέον, η περιγραφή των πράξεων αυτών μπορεί in concreto να φτάσει ως τις παραμικρές πραγματικές λεπτομέρειες αναφορικά με τον τρόπο του βασανισμού, τον σωματικό και ψυχικό πόνο που προκάλεσε, την ακριβή ηλικία και τις βιοτικές συνθήκες του παιδιού, κ.ο.κ. Ο χαρακτηρισμός ωστόσο όλων αυτών των πράξεων ως πράξεων βασανισμού παιδιών, ακόμη και όταν περιγράφονται έως την παραμικρή λεπτομέρεια, δεν είναι απρόσμικτος από κανονιστικά στοιχεία, έστω και αν αυτά, μέσω της λεπτομερούς περιγραφής, κατανέμονται πλέον σε μικρές ψηφίδες αντίστοιχες προς την κατάτμηση των συμβάντων σε πολλές επί μέρους αιτιακές μικρομεταβολές. Όπως είδαμε στο οικείο σημείο, οι ανθρώπινες πράξεις δεν μπορούν να θεωρηθούν απλές αιτιακές προκλήσεις εμπειρικά παρατηρήσιμων μεταβολών της πραγματικότητας, αλλά είναι και φορείς νοήματος, το οποίο συγκροτείται τόσο από τις προθέσεις και τα κίνητρα των δρώντων όσο και από τους διάφορους λόγους που είχε κάποιος να τις τελήσει ή να τις παραλείψει. Αν συνδέσουμε την ηθική, και γενικότερα την κανονιστικότητα, κυρίως με ανθρώπινες πράξεις και με τους λόγους τέλεσής τους, ηθικούς και άλλους, και όχι, όπως οι συνεπειοκράτες, με την αποτίμηση των πραγματικών καταστάσεων που αυτές έχουν ως αποτέλεσμα, τότε η σύλληψη της κανονιστικότητας ως «επιγένεσης» των

κανονιστικών ιδιοτήτων στις φυσικές ιδιότητες των προκαλούμενων καταστάσεων αποτελεί, στην καλύτερη περίπτωση, αποσπασματική προσέγγιση που αφήνει εκτός οπτικού πεδίου το σημαντικότερο ίσως μέρος του όλου ηθικού φαινομένου και του νοήματος των γλωσσικών εκφράσεων που το κατονομάζουν.⁴³ Αυτό αφήνει βέβαια ανοιχτό το μεταφυσικό ερώτημα που στρέφεται γύρω από την οντολογική υπόσταση των λόγων προς το πράττειν, αν πρέπει καν να τεθεί τέτοιο ζήτημα. Από τη σκοπιά της σημασιολογίας ωστόσο μπορούμε κάλλιστα, χωρίς να δώσουμε οριστική θετική απάντηση στο μεταφυσικό ερώτημα, να δεχθούμε ότι οι κανονιστικές εκφράσεις διαθέτουν αυτοτελές νόημα όσο και ότι οι αντίστοιχες προτάσεις μπορούν να χαρακτηρίζονται αληθείς ή ψευδείς, δεδομένου ότι οι κανονιστικές ιδιότητες ισχύουν αφ' εαυτών ανεξάρτητα από καταστάσεις του νου, συναισθήματα ή προθέσεις, όσων τις επικαλούνται.⁴⁴

43. Αν θέλαμε να προσδώσουμε στη θέση αυτή και μεταφυσικές προεκτάσεις, θα λέγαμε ότι η υπόσταση των ηθικών φαινομένων προκύπτει από την άρρηκτη ενότητα των περιγραφικών και των κανονιστικών στοιχείων των ανθρώπινων πράξεων, οφειλόμενη στον αναστοχαστικό χαρακτήρα της δικαιολόγησης και, μέσω αυτής, της πρόσδοσης νοήματος τις πράξεις μας, και ότι η οντολογική υποστασιοποίηση των δεύτερων θα ήταν άκριτη και δογματική όπως ακριβώς και η αναγωγή τους στα πρώτα.

44. Επ' αυτού, βλ. John Skorupski, «Propositions about Reasons», *European Journal of Philosophy* 14 (2006), 26 κ.ε., ο οποίος διακρίνει δύο έννοιες «γεγονότος», μία ονομαστική και μία ουσιαστική, και υποστηρίζει πειστικά ότι το να πούμε ότι «είναι γεγονός ότι έχω τον λόγο λ να πράξω π», πράγμα επαρκές ώστε η πρόταση να έχει νόημα και να μπορεί να είναι αληθής, αφορά την ονομαστική σημασία του «γεγονότος» και την (κατά πλεοναστική σημασία) αλήθεια της επίκλησής του και δεν συνεπάγεται ότι πρέπει να εννοήσουμε επί πλέον ότι ο λόγος μας αυτός συντρέχει πράγματι και ουσιαστικά ως πραγματικό γεγονός, δηλαδή ως συμβάν του φυσικού ή κάποιου άλλου κόσμου – αρκεί να δεχθούμε ότι η βεβαιότητά μας για τους λόγους προς το πράττειν αποκτάται όχι μέσω «διαπιστώσεων» αλλά μέσω της εντελώς διαφορετικής διαδικασίας του αναστοχασμού. Ο T. M. Scanlon, *Being Realistic about Reasons*, Οξφόρδη κ.α., Oxford University Press, 2014, αναλύει διεξοδικά τί σημαίνει η βεβαιότητα περί της δεσμευτικότητας των λόγων προς το πράττειν (θεμελιωδών στοιχείων της κανονιστικότητας), επιμένοντας ότι δεν χρειάζεται να συνδέσουμε τους λόγους προς «δεδομένα» μιάς διαφορετικής υφής από την κανονιστική ως αιτίες τους («reasons fundamentalism»). Ο δε Thomas Nagel, *Nature and Cosmos: Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature is Al-*

IV. Θεωρίες του νοήματος και γραμματική ερμηνεία του νόμου

Τα συμπεράσματα στα οποία φαίνεται να οδηγείται σήμερα η φιλοσοφική συζήτηση γύρω από τη γλώσσα και το νόημα, ορισμένες πλευρές της οποίας επιχειρήσαμε προηγουμένως να σκιαγραφήσουμε, δεν μπορούν να αφήσουν ανεπηρέαστη και τη διδασκαλία για τη γραμματική ερμηνεία του νόμου. Μία έστω και τόσο αποσπασματική παρουσίαση είναι αρκετή ώστε να δείξει ότι η φιλοσοφική ανάλυση των συναφών με τη γλώσσα ζητημάτων πολύ απέχει ακόμη από το να επιτρέπει τη συναγωγή ολοκληρωμένων και κοινής αποδοχής πορισμάτων. Ωστόσο, παρά τις επικρατούσες διαφωνίες και τα κρίσιμα ερωτήματα που παραμένουν ανοιχτά, πρέπει να έχει καταστεί σαφές ότι πάντως οι βασικές θέσεις της κρατούσης στον χώρο της νομικής επιστήμης μεθοδολογικής διδασκαλίας στηρίζονται σε ένα εξαιρετικά ασταθές και εύθραυστο έδαφος, όποια θεωρία περί νοήματος και να υιοθετήσει κανείς. Οι δυσυποστήρικτες πλέον θέσεις αυτές είναι κατά σειρά, πρώτον, ότι η γραμματική ερμηνεία μπορεί ποτέ να οδηγήσει σε ολοκλήρωση της ερμηνείας του νόμου γενικά (άρα και να διαχωρίσει τις ευχερείς από τις δυσχερείς περιπτώσεις), δεύτερον, ότι τα λοιπά ερμηνευτικά μέσα ή είδη ερμηνείας του νόμου έπονται μεθοδολογικά της γραμματικής και χωρούν μόνο σε περίπτωση αδυναμίας της να δώσει λύση γενικής αποδοχής και, τρίτον, ως συνδυασμός κρίκος μεταξύ των δύο πρώτων θέσεων, ότι οι αμφιβολίες γύρω από το τί λέει ο νόμος είναι απολύτως διακριτές από τις αμφιβολίες γύρω από το αν αυτό που λέει είναι και κανονιστικά εύλογο και αποδεκτό. Οι ενδιαρμοί σε σχέση ιδίως με την τρίτη θέση συνδέονται στενά με μία ευρύτερη κριτική παρατήρηση: ότι η απομόνωση και μεθοδολογική πρόταξη της γραμματικής ερμηνείας υποτιμά ανεπίτρεπτα τον κανονιστικό χαρακτήρα του δικαίου, προσδοκώντας αβάσιμα ότι τα κανονιστικά στοιχεία της ρύθμισης

most Certainly False, Οξφόρδη κ.α., Oxford University Press, 2012, σ. 114, παρατηρεί συναφώς: «the distinctive conception of human beings that is implied by value realism is that they can be motivated by their apprehension of values and reasons, whose existence is a basic type of truth, and that the explanation of action by such motives is a basic form of explanation, not reducible to something of another form, either psychological or physical».

που αποτελεί το νοηματικό περιεχόμενο του ερμηνευόμενου νόμου θα μπορούσαν να μετατεθούν προς το τέλος της ερμηνευτικής εργασίας ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και να αγνοηθούν εντελώς από τον ερμηνευτή (βλ. παρακάτω, υπό V).

Όπως είδαμε, σχεδόν όλες οι τάσεις στη φιλοσοφία της γλώσσας συμφωνούν σήμερα ότι η ανάλυση της κατά γράμμα σημασίας των γλωσσικών εκφράσεων που συναπαρτίζουν μία πρόταση δεν εισφέρει κάτι το αποφασιστικό στη σύλληψη του νοήματός της παρά μόνο σε άρρηκτο σύνδεσμο προς τα πραγματολογικά συμπαροκολουθήματα της εκφοράς της. Οι πιό σκεπτικιστικές ως προς τη γραμματική ερμηνεία επιμένουν μάλιστα ότι η συμβολή της κατά γράμμα σημασίας δεν ξεπερνά το επίπεδο μίας ανεπεξέργαστης προϋδέας, η οποία αρχίζει στοιχειωδώς να μορφοποιείται μόνο από τη στιγμή που η ανάλυση θα επεκταθεί στην πραγματολογική διάσταση της γλώσσας. Αλλά ακόμη και οι σύγχρονες ρεαλιστικές τάσεις, που εμμένουν, ορθά κατά τα εδώ εκτιμώμενα,⁴⁵ στη σχετική αυτοτέλεια του σημασιολογικού επιπέδου της γλώσσας και δέχονται επομένως ότι η σημασιολογική ανάλυση αποκαλύπτει έναν σχετικά στέρεο πυρήνα σημασίας των γλωσσικών εκφράσεων στις διάφορες εκφορές τους, εισφέροντας έτσι κάτι το κατ' αρχήν και προσωρινά αυτοτελές στην ερμηνεία, παραδέχονται ταυτόχρονα ότι πάντως η συμβολή των σημασιολογικών ορισμών, έστω και αν δεν είναι αμελητέα, είναι πάντως μάλλον στοιχειώδης και ποτέ επαρκής και ότι το αληθινό νόημα ενός κειμένου προκύπτει πάντοτε μόνο μετά τον συνυπολογισμό και των πραγματολογικών παραμέτρων, έτσι ώστε μπορεί κατά τις πε-

45. Σε παλαιότερα δημοσιεύματά μου (Θεμελιώδη ζητήματα, σ. 61 κ.ε., και, κάπως επιφυλακτικότερα, «Κείμενο του νόμου και γραμματική ερμηνεία», στο *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Γαζή*) έρρεπα, παρασυρόμενος από το ενθουσιώδες πνεύμα της εποχής και υποτιμώντας τον κίνδυνο διολίσθησης προς έναν γενικότερο σκεπτικισμό, προς την υιοθέτηση αρνητικών θέσεων σε σχέση με την αυτοτέλεια της σημασιολογικής διάστασης της γλώσσας. Όπως πρέπει να έχει ήδη καταστεί εμφανές από τα προαναφερθέντα, θεωρώ πλέον πειστικότερες ορισμένες εκδοχές του ρεαλισμού. Οφείλω σχετικά να τονίσω ότι το πρώτο έναυσμα ώστε να μεταπειστώ μου προσέφεραν τα επιχειρήματα του Νίκου Σταυρόπουλου στη λαμπρή μονογραφία του *Objectivity in Law*, έστω και αν ο ρεαλισμός που θα ήθελα να υιοθετήσω είναι ίσως, ειδικά σε σχέση με τα κανονιστικά περιεχόμενα, κάπως διαφορετικός από τον δικό του.

ριστάσεις να είναι εντελώς διαφορετικό από εκείνο που θα συναγόταν αν μέναμε προσηλωμένοι αποκλειστικά σε σημασιολογικούς ορισμούς. Αυτό ήδη θα αρκούσε ώστε να απορριφθεί η αναγωγή της γραμματικής ερμηνείας σε πυλώνα της ερμηνείας του νόμου γενικά και ιδίως να ανατραπεί ο ισχυρισμός ότι υπάρχουν ευχερείς περιπτώσεις όπου το νόημα του νόμου αποκαλύπτεται δήθεν πλήρως από τη γραμματική ερμηνεία του και μόνο. Οι μόνες θεωρίες περί νοήματος που θα δικαιολογούσαν τις θέσεις της κρατούσης διδασκαλίας, δηλαδή είτε η παραδοσιακή μεταφυσική των εννοιών ως αυτοτελών οντοτήτων είτε η σύγχρονη αντιμεταφυσική θεώρηση των εννοιών ως γλωσσικών συμβάσεων, έχουν σήμερα κλονιστεί τόσο σοβαρά, η μεν πρώτη από την ανάδειξη της προτεραιότητας της αναφοράς, η δε δεύτερη από την κατάδειξη της αδυναμίας μίας εμπειρικής προσέγγισης των παρελθουσών γλωσσικών χρήσεων να στηρίξει τη δεσμευτικότητά τους και για το μέλλον, ώστε δεν αποτελούν σοβαρές εναλλακτικές θεωρητικές βάσεις, ικανές να σηκώσουν το βάρος μίας αντι-ολιστικής απομόνωσης και μεθοδολογικής απολυτοποίησης της γραμματικής ερμηνείας.⁴⁶

Ειδικότερα, η ανάδειξη της προτεραιότητας της αναφοράς συνεπάγεται ότι, ακόμη και αν επιμέναμε σε μία αυστηρή εκδοχή περί της συνθετικότητας του νοήματος, δηλαδή στην άποψη ότι το νόημα μίας πρότασης συνάγεται αθροιστικά από τη σημασία των επί μέρους λέξεων που απαρτίζουν το κείμενό του, η σημασία της κάθε γλωσσικής έκφρασης του νόμου θα πρέπει να δεχθούμε ότι δεν μπορεί να προκύπτει από κάτι δεδομένο και ολοκληρωμένο ήδη πριν από την έναρξη της

46. Υπό το βάρος των πορισμάτων της φιλοσοφίας της γλώσσας, οι υποστηρικτές της θετικιστικής μεθοδολογίας έχουν πλέον παραδεχθεί ότι η κατά λέξη σημασία του νόμου, αυτή δηλαδή που θα προέκυπτε από τη γραμματική ερμηνεία του, πρέπει να διακριθεί από το νοηματικό του περιεχόμενο, το οποίο συμπροσδιορίζεται αναγκαία και από πραγματολογικές παραμέτρους. Έτσι χαρακτηριστικά Andrei Marmor, «The Pragmatics of Legal Language», *Ratio Juris* 21 (2008), 423 κ.ε., ο οποίος διακρίνει emphatically μεταξύ της κατά γράμμα σημασίας του νόμου και του -ασφαλώς ερμηνευτικά πιο κρίσιμου- περιεχομένου που γνωστοποιείται μέσω του κειμένου, προσπαθώντας ωστόσο να μετατρέψει όλα τα συναφή ερωτήματα σε εμπειρικά και αποσιωπώντας τα ζητήματα που τίθενται από το ότι, ακόμη και από τη σκοπιά του, μία από τις βασικότερες πραγματολογικές παραμέτρους είναι στην περίπτωση του δικαίου το εμμενές κανονιστικό του υπόστρωμα.

ερμηνευτικής εργασίας, δηλαδή από τον ορισμό της αντίστοιχης έννοιας και τα κριτήρια που υποτίθεται ότι μας προσφέρει ώστε να υπάγουμε σε αυτήν τις εκάστοτε εμφανιζόμενες επί μέρους περιπτώσεις. Προτεραιότητα της αναφοράς σημαίνει ότι η υπαγωγή τής κάθε επί μέρους περίπτωσης σε μία γλωσσική έκφραση κρίνεται με βάση την ομοιότητά της προς άλλες περιπτώσεις που έχουν ήδη υπαχθεί σε εκείνην. Επομένως, ανεξάρτητα από το ερώτημα που αφορά το είδος της ζητούμενης στο δίκαιο ομοιότητας (που δεν μπορεί παρά να εμπλέκει και στοιχεία κανονιστικά), ο ορισμός μιάς έννοιας γενικά δεν είναι ποτέ ολοκληρωμένος και κλειστός ούτε οδηγεί σε μία «φυσική», σχεδόν μηχανική κατανόηση της αντίστοιχης γλωσσικής έκφρασης, αλλά, επειδή σε σχέση με τις αρχικές, «ιδρυτικές» περιπτώσεις σχηματίστηκε εκ των υστέρων με σκοπό να συστηματοποιήσει τα στοιχεία που συγκροτούν την κρίσιμη ομοιότητά τους, λειτουργεί μεν ως οδηγητικός μίτος κατά την υπαγωγή και μελλοντικών περιπτώσεων, παραμένει ωστόσο πάντα ανοιχτός σε μία βελτιωτική τροποποίησή του, την οποία ενδέχεται ανά πάσα στιγμή μία νέα περίπτωση να καταστήσει εύλογη, κάνοντας αισθητή την ανάγκη αναθεώρησης κάποιου στοιχείου της θεωρίας εκείνης που αναδεικνύει συνεκτικότερα την κρίσιμη ομοιότητα των περιπτώσεων.

Αδυναμία μιάς εμπειρικής προσέγγισης των παρελθουσών γλωσσικών χρήσεων να στηρίξει τη δεσμευτικότητά τους και για το μέλλον σημαίνει εξ άλλου ότι η γραμματική ερμηνεία, στον βαθμό που στηρίζεται σε σημασιολογικούς ορισμούς σχηματισμένους από την καταγραφή των επικρατουςών γλωσσικών συμβάσεων, το μόνο που θα μπορούσε να προσφέρει, αν η καταγραφή ήταν πράγματι εφικτή ως καθαρά εμπειρική, είναι μία προσωρινή εικασία, μία πρώτη νύξη χρήσιμη ασφαλώς ευρετικά για τον σχηματισμό ερμηνευτικών υποθέσεων εργασίας ως προς το ρυθμιστικό περιεχόμενο του νόμου,⁴⁷ η οποία όμως περιορίζεται σε μία απλή πιθανολόγηση, όχι του τί λέει ο νόμος,

47. Τη θέση αυτή έχει καλύτερα από κάθε άλλον διατυπώσει ο Κ. Τσάτσος, *Ερμηνεία*, σ. 123: «Η προσφυγή εις το γραμματικόν νόημα δεν είναι αυτοτελής τρόπος ερμηνείας, είναι απλώς η ενδεδειγμένη πρώτη αφορμή της ιστορικής και περαιτέρω της τελολογικής ερμηνείας. Δεν δύναται επομένως να περιορισθή τις ποτέ έστω και εις το σαφές γραμματικόν νόημα αλλά κατ' ανάγκην θα διεισδύση εις το τελολογικόν νόημα». Ίσως θα έπρεπε κανείς εδώ να προσθέσει ότι χωρίς εκείνο που ο

ορθά ερμηνευόμενος, αλλά του τί θα έλεγαν οι περισσότεροι ότι λέει ο νόμος αν όλοι έμεναν πιστοί στις ως τώρα γλωσσικές συνήθειές τους και περιορίζονταν σ' αυτές. Από το σημείο αυτό θα μπορούσε ίσως κανείς να προχωρήσει στο ακόλουθο επιχείρημα: ότι ο νομοθέτης, ο οποίος δεν μπορεί παρά να επιδιώκει να καταστήσει τις ρυθμίσεις του κατανοητές στον ευρύτερο δυνατό κύκλο πολιτών, έχει κάθε λόγο να χρησιμοποιεί τις γλωσσικές εκφράσεις, που επιλέγει κατά τη διατύπωση του νόμου, με την πιά διαδεδομένη σημασία τους, επομένως η συμβατική αυτή σημασία τους είναι κατά τεκμήριο εκείνη που πρέπει να ακολουθήσει και ο ερμηνευτής. Όμως το επιχείρημα αυτό, εκτός του ότι προϋποθέτει ότι το δίκαιο είναι ένα σύνολο αυθεντικών υποδείξεων, αδυνατεί να δικαιολογήσει την εντελώς προνομιακή θέση που η κρατούσα διδασκαλία παραχωρεί στη γραμματική ερμηνεία· διότι μετατρέπει, αντίθετα με όσα υπολαμβάνει η διδασκαλία αυτή, την επίκληση της κατά γράμμα σημασίας μιάς λέξης σε ένα ενίοτε πολύ ασθενές επιχείρημα,⁴⁸ το οποίο δεν μπορεί παρά να κινείται εξ αρχής στο ίδιο επίπεδο με όλα τα άλλα νομικά επιχειρήματα και μπορεί ανά πάσα στιγμή να υπερκερασθεί από κάποιο από αυτά, εφ' όσον μάλιστα μία γλωσσική έκφραση είναι δυνατό να γίνεται άμεσα κατανοητή (λόγω των συμφραζομένων) έστω και αν χρησιμοποιείται κατά τρόπο που να αποκλίνει από τον στατιστικά συχνότερο.

Κ. Τσάτσος αποκαλεί «τελολογικόν νόημα» δεν είναι σε τελευταία ανάλυση δυνατή ούτε καν η κρίση ότι το κείμενο του νόμου είναι σαφές.

48. Η κρατούσα διδασκαλία δεν θεωρεί ότι η προσφυγή στη σημασία των λέξεων που απαρτίζουν το κείμενο του νόμου αποτελεί ερμηνευτικό επιχείρημα, υποστηρίζοντας ότι αποτελεί τον ερμηνευτικό πυρήνα και το ικρίωμα κατόπιν του οποίου αρχίζουν να διατυπώνονται και να εκτιμώνται τα διάφορα επιχειρήματα. Για τα προβλήματα μιάς απλής μετονομασίας της κρατούσης μεθολογικής διδασκαλίας σε θεωρία της νομικής επιχειρηματολογίας, σαν να μην σήμαινε η αποδοχή του επιχειρηματολογικού χαρακτήρα των νομικών θεμελιώσεων κάτι βαθύτερο, βλ. παρακάτω, Κεφ. ΙΕ', υπό ΙΥ. Οι εκεί κριτικές παρατηρήσεις αφορούν έτσι και την άποψη του Alexy, *Argumentation*, σ. 279 κ.ε., ο οποίος κατατάσσει τον κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο ο νόμος πρέπει να ερμηνεύεται με βάση την κατά γράμμα σημασία των λέξεων που απαρτίζουν το κείμενό του, στην πρώτη θέση των μεθολογικών κανόνων που κατ' αυτόν διέπουν τη νομική επιχειρηματολογία, δεχόμενος ότι ένα γραμματικό επιχείρημα ενδέχεται ακόμη και να τερματίζει την ερμηνεία.

Πράγματι, κατά την ερμηνεία του νόμου δεν είναι ασυνήθιστο το φαινόμενο κάποιες διατάξεις, που θα έπρεπε κατά την κρατούσα διδασκαλία να θεωρηθούν ότι περιέχουν ασάφειες, να γίνονται αμέσως και απροβλημάτιστα κατανοητές, επειδή τα συμφραζόμενα και η όλη νοηματική συνάφεια, δηλαδή στοιχεία που αφορούν τις περιστάσεις χρήσης, οδηγούν απευθείας στο ορθό νόημα, χωρίς η καθαρώς γραμματική σημασία των λέξεων να απασχολεί ούτε για μία στιγμή τον ερμηνευτή, και η διάταξη δεν κρίνεται για τον λόγο αυτόν ερμηνευτικά προβληματική. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει το άρθρο 464 ΑΚ, που ορίζει ότι «Απαιτήσεις ακατάσχετες είναι ανεκχώρητες». Η έκφραση «ακατάσχετες απαιτήσεις», λαμβανόμενη κατά γράμμα, είναι αμφίσημη, καθ' όσον δηλώνει τόσο τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου πλεονέκτη, που ζητάει φορτικά από τους άλλους πράγματα που δεν δικαιούται χωρίς να μένει ποτέ ικανοποιημένος από όσα παίρνει, όσο και εκείνα που ένα πρόσωπο δικαιούται να ζητήσει από κάποιον άλλο και που απαγορεύεται στους δανειστές του να προβούν σε κατάσχεσή τους απευθείας στα χέρια του οφειλέτη του, πριν, δηλαδή, από την καταβολή τους σ' αυτόν ως δικαιούχο. Παρά την αμφισημία ωστόσο ένας νομικός δεν θα είχε τον παραμικρό δισταγμό, γνωρίζοντας τα συμφραζόμενα, να ερμηνεύσει τη διάταξη βασιζόμενος στη δεύτερη από τις δύο σημασίες, χωρίς να του περάσει καν από τον νου η πρώτη, η οποία από άποψη γλωσσικής στατιστικής είναι ασφαλώς η συχνότερη. Εδώ βέβαια η κρατούσα διδασκαλία απαντά επικαλούμενη και πάλι ένα εμπειρικό (στατιστικό) στοιχείο: ότι σε ένα νομικό κείμενο, όταν οι λέξεις που το απαρτίζουν έχουν μία τρέχουσα και μία ιδιαζόντως νομική σημασία, το πιθανότερο είναι ότι χρησιμοποιούνται με τη δεύτερη, επομένως πρέπει κατ' αρχήν να ερμηνεύονται με βάση αυτήν.⁴⁹ Ο στατιστικός αυτός κανόνας έχει όμως σχεδόν μηδαμινή μεθοδολογική αξία, πρώτον, διότι συναντάται μόνο σε εγχειρίδια μεθοδολογίας του δικαίου προς στήριξη της κρατούσης διδασκαλίας, ενώ κανένας νομικός της πράξης δεν θα χρειαστεί ποτέ να τον επικαλεστεί για να δικαιολογήσει την ερμηνεία ενός νόμου την οποία έκρινε ότι οφείλει να ακολουθήσει και, δεύτερον, διότι αδυνατεί να μας υποδείξει τί πρέπει να κάνουμε όταν και οι δύο κατά γράμμα σημασίες είναι ιδιαζόντως

νομικές, έχουμε δηλαδή ενώπιόν μας μία λέξη που δηλώνει δύο διαφορετικά νομικά αντικείμενα. Τέτοιο παράδειγμα μας προσφέρει το άρθρο 264 ΑΚ, που ορίζει ότι την παραγραφή μιάς αξίωσης διακόπτει «η επίδοση επιταγής κάτω από εκτελεστικό δικόγραφο». Η λέξη «επιταγή» δηλώνει τόσο το γνωστό σε όλους είδος αξιογράφου όσο και την κατά το άρθρο 905 ΚΠολΔ «διαταγή» αναγκαστικής εκτέλεσης (η ορολογία διαφέρει λίγο, αλλά ως γνωστόν ο Αστικός Κώδικας προηγήθηκε χρονικά του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας). Στην περίπτωση αυτή, παρ' ότι η λέξη είναι ακόμη και στη νομική ορολογία αμφίσημη και στατιστικά χρησιμοποιείται μάλλον συχνότερα με την πρώτη σημασία, κανένας ερμηνευτής δεν θα είχε τον παραμικρό δισταγμό και οδηγείται από τα συμφραζόμενα εντελώς αβίαστα στη δεύτερη. Η γραμματική ερμηνεία, ως προβληματισμός γύρω από τί σημαίνει κατά λέξη το κείμενο του νόμου θεωρούμενο κατ' αρχάς απρόσμικτα από οποιαδήποτε άλλη εκτίμηση, φαίνεται λοιπόν από τα παραδείγματα αυτά ότι δεν μπορεί να έχει ούτε την αυτοτέλεια ούτε τη σπουδαιότητα που της αποδίδει η κρατούσα διδασκαλία.

Συχνό είναι όμως και το αντίστροφο φαινόμενο, δηλαδή το κείμενο του νόμου να εμφανίζεται μεν, κατά γράμμα λαμβανόμενο, ως σαφές και ανεπίδεκτο αμφισβήτησης, ένας έμπειρος νομικός δεν θα είχε ωστόσο εξ αρχής την παραμικρή αμφιβολία ότι η πραγματική σημασία του είναι διαφορετική. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του παρατίτλου του άρθρου 369 ΑΚ, που επιγράφεται «Εμπράγματα συμβάσεις για ακίνητο» και ορίζει ότι συμβάσεις «που έχουν αντικείμενο τη σύσταση, μετάθεση, αλλοίωση ή κατάργηση εμπράγματων δικαιωμάτων» σε ακίνητα πρέπει να γίνονται ενώπιον συμβολαιογράφου, και όπου δεν χωρεί η παραμικρή αμφιβολία ότι τέτοιες συμβάσεις μπορεί να είναι, παρά το γράμμα του παρατίτλου, και ενοχικές. Η κρατούσα διδασκαλία δέχεται εδώ ότι πρόκειται για νομοθετική παραδρομή και επικαλείται και πάλι βοηθητικούς ερμηνευτικούς κανόνες αμφίβολης αξίας, όπως ότι το νόημα του κυρίως κειμένου μιάς διάταξης υπερισχύει εκείνου του παρατίτλου (δεν θα μπορούσε άραγε η ίδια παραδρομή να έχει επιλωρήσει στο κείμενο και όχι στο παράτιτλο;), αρνούμενη να παραδεχθεί ότι η διάγνωση παραδρομής στο παράτιτλο δικαιολογείται απλούστερα και σχεδόν αυτονόητα από την ασφαλή γνώση, ανεπίδεκτη αμφιβολίας για όποιον είναι στοιχειωδώς εξοικειωμένος με το

49. Έτσι, μεταξύ άλλων, Larenz – Canaris, σ. 142· Kramer, σ. 75.

σύστημα του ελληνικού αστικού δικαίου, ότι η σύσταση κ.λπ. εμπράγματος δικαιώματος δεν γίνεται με μία ενιαία αλλά με δύο διαδοχικές δικαιοπραξίες, μία ενοχική και μία εμπράγματη έστω και αν συνήθως συντελούνται *uno actu*, και δεν συντρέχει κανένας απολύτως λόγος να διαφοροποιηθούν ως προς τον συστατικό τους τύπο.⁵⁰

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις φαίνονται λοιπόν να επιβεβαιώνουν ότι η διδασκαλία περί αυτοτέλειας και προτεραιότητας της γραμματικής ερμηνείας στερείται πειστικού ερείσματος και ότι το νόημα των νομοθετικών κειμένων, όπως και οποιουδήποτε άλλου κειμένου, έχει

50. Ο Παπανικολάου, σ. 168 κ.ε., αναφέρει ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα, παρμένο από την υπ' αριθ. 1538/1995 απόφαση του ΑΠ (*Ελληνική Δικαιοσύνη*, 38, 1580). Το άρθρο 259 ΑΚ προβλέπει ότι «Η παραγραφή αξίωσης που ανήκει σε κληρονομία ή απευθύνεται κατά κληρονομιάς δεν συμπληρώνεται πριν από την πάροδο εξαμήνου αφότου ο κληρονόμος απέκτησε την κληρονομία...» Η κτήση της κληρονομιάς είναι βέβαια γνωστό ότι ανατρέχει στον χρόνο του θανάτου του κληρονομούμενου, ενώ από την άλλη πλευρά ο κληρονόμος έχει τη δυνατότητα να αποδεχθεί ή να αποποιηθεί την κληρονομία για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του εξαμήνου από τον θάνατο. Επομένως η διάταξη, ερμηνευόμενη κατά γράμμα, θα επέτρεπε την παραγραφή αξίωσης υπέρ ή κατά της κληρονομιάς πριν ακόμη οριστικοποιηθεί ο κληρονόμος. Ο ΑΠ (και εν μέρει και ο Παπανικολάου) στηρίχθηκε κυρίως σε επιχειρήματα ιστορικού χαρακτήρα, δηλαδή σχετιζόμενα με την προϊστορία της διάταξης, για να υποστηρίξει ότι ο νόμος αντί της κτήσης εννοεί την αποδοχή της κληρονομιάς εκ μέρους του κληρονόμου. Τα ιστορικά ωστόσο επιχειρήματα (και όχι μόνο αυτά), κατά την κρατούσα διδασκαλία, έπονται της γραμματικής ερμηνείας και έχουν θέση μόνο υπό την προϋπόθεση ότι αυτή κατέλιπε αμφιβολίες. Εδώ όμως το κείμενο της διάταξης, λαμβανόμενο κατά γράμμα, συμβαίνει να μην αφήνει καθόλου αμφιβολίες ως προς τη σημασία του, επομένως θα έπρεπε κατά την κρατούσα διδασκαλία να δεχθούμε κάτι μη ευλογοφανές: ότι έχουμε να κάνουμε με περίπτωση όχι ερμηνείας *stricto sensu* αλλά δικαιοπλασίας. Το κρίσιμο είναι λοιπόν όχι το τί ακριβώς συνάγεται από το γράμμα του νόμου λαμβανόμενο καθ'αυτό, ώστε να κριθεί αν είναι θεμιτή η μετέπειτα προσφυγή και σε άλλα ερμηνευτικά μέσα, αλλά (κάτι που και ο ΑΠ και ο Παπανικολάου αναγνωρίζουν, ως επικουρικό όμως μόνο επιχείρημα) ότι αυτό που συνάγεται από το γράμμα, παρ' ότι μη αμφίβολο, παρακάμπτεται, και μαζί του ολοσχερώς και η γραμματική ερμηνεία, ως μη αποφασιστικό για τη συνολική ερμηνεία, λόγω ενός προφανούς (κα-
νονιστικά!) άτοπου και συνεπώς μη υποστηρίξιμου ερμηνευτικού πορίσματος στο οποίο εκείνη, αν τελούνταν μόνη της, αναπότρεπτα θα οδηγούσε. Για την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης του νοήματος του νόμου ακόμη και αν το «γράμμα» του, καθ'αυτό εξεταζόμενο, είναι σαφές, βλ. γενικότερα Kramer, σ. 73 κ.ε.

χαρακτήρα ολιστικό, προκύπτει δηλαδή από τον συνδυασμό όλων των ερμηνευτικών μέσων, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί εκ των προτέρων σταθερά ποιο από αυτά, αν τυχόν δεν υποδεικνύουν όλα την ίδια απάντηση, διαθέτει μεγαλύτερο βάρος.

Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από την αρμόζουσα απάντηση στο πρόβλημα της συνθετικότητας του νοήματος, της σχέσης δηλαδή μεταξύ των επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων και της συνολικής πρότασης, την οποία συναπαρτίζουν και η οποία αποτελεί και το αντικείμενο της ερμηνείας. Όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο, η σχέση μεταξύ επί μέρους γλωσσικών συστατικών και γλωσσικού όλου είναι αμφίδρομη, πράγμα που σημαίνει ότι η αθροιστική-συνθετική προσέγγιση του νοήματος, δηλαδή η πορεία από τα μέρη προς το όλο που δεν μπορεί παρά να έχει ως αφετηρία της τις λεξικογραφικές σημασίες των επί μέρους λέξεων (την οποία μιά αυστηρή εκδοχή της συνθετικότητας θεωρεί μεθοδολογικά πρότερη), τελεί σε άρρηκτο σύνδεσμο προς τη διαιρητική-αναλυτική, δηλαδή την αντίστροφη πορεία από το όλο προς τα μέρη, κατά την οποία οι σημασίες των επί μέρους λέξεων αποκτούν σαφήνεια από τη συγκεκριμένη χρήση τους μέσα στη συνολική πρόταση, ξεπερνώντας συνήθως σχεδόν αυτόματα τις αβεβαιότητες που συνοδεύουν αναγκαία την προϋφιστάμενη λεξικογραφική καταγραφή τους.⁵¹ Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η σχέση μέρους και όλου είναι ικανή να μας οδηγήσει αυτόματα και στην ορθή ερμηνεία του νόμου. Μένει ασφαλώς να διευκρινιστεί τί ακριβώς, ειδικά μάλιστα στην περίπτωση του δικαίου, είναι αυτό το νοηματικό όλο και πώς το συλλαμβάνουμε ανεξάρτητα από τη σύνθεσή του από τα επί μέρους συστατικά του, ζήτημα στο οποίο θα εγκύψουμε στην επόμενη ενότητα (παρακάτω, υπό V). Ήδη όμως η επισήμανση του προβλήματος της σχέσης μερών και όλου βοηθάει να αντιληφθούμε το φαινόμενο που έχει αποκληθεί «σχετικότητα

51. Το ότι, εντελώς αντίθετα προς την αυστηρή εκδοχή της συνθετικότητας, η αντίστροφη πορεία από τη συνολική πρόταση προς τα συστατικά της μέρη είναι η μεθοδολογικά πρότερη, έχει υποστηριχθεί από εκπροσώπους της θεωρίας που συνδέει το νόημα με την αλήθεια, οι οποίοι επιμένουν, επικαλούμενοι ιδίως τον πρώιμο Wittgenstein, ότι το νόημα μιάς πρότασης ισοδυναμεί με τη γνώση τού πώς θα έχουν τα πράγματα σε περίπτωση που η πρόταση αληθεύει – και να αληθεύουν μπορούν μόνο προτάσεις και όχι μεμονωμένες λέξεις ή έννοιες.

των νομικών εννοιών». ⁵² Η διαπίστωση ότι οι «έννοιες» (ορθότερα: οι γλωσσικές εκφράσεις) που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης εμφανίζουν μιά νοηματική σχετικότητα αφορούσε αρχικά τους τεχνικούς νομικούς όρους, και το κλασικό παράδειγμα είναι η λέξη «αμέλεια», που έχει εν μέρει διαφορετική σημασία στο αστικό και στο ποινικό δίκαιο. ⁵³ Αν όμως ήδη οι τεχνικοί νομικοί όροι, για τους οποίους συχνά απαντούν και νομοθετικοί ορισμοί, έχουν διαφορετική ή πάντως παραλλάσσουσα σημασία στα διάφορα πεδία χρήσης τους, ⁵⁴ αυτό συμβαίνει κατά μείζονα λόγο με τις κοινές γλωσσικές εκφράσεις, που δεν ανήκουν σ' αυτήν την ειδική κατηγορία και για τις οποίες δεν υπάρχουν νομοθετικοί ορισμοί. Η νοηματική «σχετικότητα» (ή «αοριστία») αφορά ακριβώς τον άρρηκτο σύνδεσμο της φαινομενικά ανεξαρτητοποιημένης λεξικογραφικής σημασίας προς τα συμφραζόμενα και τη συνολική συνάφεια της γλωσσικής χρήσης, και η συνάφεια αυτή δεν προσδιορίζεται μόνο από τη συντακτική σύνδεση των επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων μέσα στην πρόταση αλλά και από τη νοηματική αλληλουχία τους σε σχέση με ό,τι δηλώνεται από την πρόταση συνολικά.

Η επίκληση αυτής της εξάρτησης του νοήματος των γλωσσικών εκφράσεων που συνθέτουν τα νομοθετικά κείμενα από την αλληλουχία των περιστάσεων χρήσης τους και των μέσω αυτών συνολικά δηλουμένων δεν καθιστά πάντως αναπότρεπτο το να προσφύγει κανείς σε ριζικά σχετικιστικές αντιλήψεις περί νοήματος προκειμένου να θέσει υπό

αμφισβήτηση την τρέχουσα μεθοδολογική διδασκαλία. Όπως είδαμε από την παρουσίαση της θεωρίας του Putnam, ακόμη και μιά ρεαλιστική προσέγγιση του νοήματος μιάς γλωσσικής έκφρασης δεν είναι καθόλου ασυμβίβαστη με την παραδοχή της μερικής εξάρτησής του από τις περιστάσεις χρήσης της, αρκεί να εγκαταλειφθεί η παραδοσιακή άποψη περί προτεραιότητας του νοήματος έναντι της αναφοράς. Μπορούμε κάλλιστα να είμαστε πεπεισμένοι ότι η χημεία είναι εκείνη που μας λέει τί ακριβώς είναι το νερό, δηλαδή H_2O , και παρ' όλα αυτά να δεχθούμε ότι σε διάφορες χρήσεις της λέξης ενδέχεται το νερό να μην εννοείται απολύτως αυστηρά με τη σημασία της καθαρής χημικής του σύνθεσης (όχι πάντως και μιάς εντελώς διαφορετικής, ας πούμε XYZ): αρκεί να έχουμε υπ' όψη μας ότι η έννοια (του νερού) αποτελεί την καλύτερη δυνατή θεωρητική σύνοψη εκείνου του κοινού στοιχείου που συνδέει τις εφαρμογές της αντίστοιχης λέξης σε επί μέρους αντικείμενα, επομένως το να υπαγάγουμε στην ίδια λέξη και έννοια («νερό») ένα υγρό που θα εμφανιστεί μπροστά μας την επόμενη φορά επαναθέτει το πρόβλημα της ομοιότητας και έτσι το γεγονός ότι ο εννοιολογικός (στο παράδειγμα του νερού: ο χημικός) ορισμός είναι ορισμός ομοιότητας και όχι ουσίας τον καθιστά μεν χρήσιμο στην υπαγωγή, αφήνει ωστόσο ανοιχτή τη δυνατότητα κάποιων παραλλαγών συναφών με την οπτική γωνία κρίσης της ομοιότητας των περιπτώσεων και με τις περιστάσεις της εκάστοτε χρήσης.

Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο παράδειγμα από την ελληνική νομολογία. Κατά το άρθρο 1031 ΑΚ, «Ο κύριος ακινήτου έχει υποχρέωση [...] να επιτρέπει [...] την εναέρια ή την υπόγεια διέλευση διά μέσου του ακινήτου σωλήνων νερού ή φωταερίου ή ηλεκτρικών καλωδίων για την εξυπηρέτηση άλλων ακινήτων». Κατά την ερμηνεία της διάταξης ανέκυψε το ερώτημα αν η υποχρέωση του κυρίου ακινήτου να ανέχεται τη διέλευση σωλήνων νερού περιλαμβάνει μόνο τους σωλήνες της ύδρευσης, δηλαδή της παροχής νερού προς το εξυπηρετούμενο ακίνητο για την καθημερινή χρήση και κατά κανόνα πόσιμου, ή και άλλους σωλήνες διοχέτευσης νερού κατάλληλου για άλλες χρήσεις, π.χ. θαλασσινού νερού για τη χρήση της πισίνας, ή σωλήνες διοχέτευσης ήδη χρησιμοποιημένου νερού από το εξυπηρετούμενο ακίνητο προς το αποχετευτικό δίκτυο. Ο Άρειος Πάγος έκρινε κατά πλειοψηφία ότι («νερό») στην ερμηνευόμενη διάταξη είναι μόνο το νερό της ύδρευσης (το «καθαρό»

52. Ο πρώτος που έκανε λόγο γι' αυτή τη «σχετικότητα» ήταν ο Rudolf Müller-Erbach, «Die Relativität der Rechtsbegriffe», *Jehring's Jahrbücher* 61 (1913), 343 κ.ε., ζήτημα που αργότερα ανέλυσε ιδίως ο Engisch (βλ., μεταξύ άλλων, *Εισαγωγή*, σ. 98). Πρβλ. γενικότερα και Esser, *Vorverständnis*, σ. 98 κ.ε., που επιμένει στην εξάρτηση της σημασίας όλων των νομικών εννοιών από το πλαίσιο εκφοράς τους.

53. Με συνέπεια μιά και η αυτή συμπεριφορά να είναι δυνατόν να χαρακτηρίζεται αμελής κατά το αστικό και μη αμελής κατά το ποινικό δίκαιο, περίπτωση που ο Αραβαντινός, *Στοιχεία*, σ. 18-19, χαρακτηρίζει «νομοτεχνική αντινομία».

54. Το ότι οι νομοθετικοί ορισμοί γενικότερα δεν λύνουν οριστικά το ζήτημα του νοήματος νομικών όρων ακόμη και όταν οι αντίστοιχες λέξεις χρησιμοποιούνται εντός ενός και του αυτού νομοθετήματος, δεδομένου ότι παραμένει πάντα ανοιχτό το ερώτημα σε κάθε επί μέρους χρήση της αν η λέξη πρέπει να ληφθεί με τη σημασία που μας δίνει ο ορισμός, έχω αναπτύξει ήδη παλαιότερα (*Θεμελιώδη ζητήματα*, σ. 84 κ.ε.)

νερό, κατά την ανακριβή διατύπωση του σκεπτικού της απόφασης) και ως «διοχέτευση» εννοείται μόνο η λήψη του, επομένως η ρύθμιση δεν περιλαμβάνει και το θαλασσινό νερό προς εξυπηρέτηση κολυμβητικής δεξαμενής ούτε το νερό που αποχετεύεται από το ακίνητο. Από πού όμως προκύπτει ότι έτσι εννοεί το νερό ο νόμος;⁵⁵ Όχι πάντως από έναν ορισμό της ουσίας του νερού, ανεξάρτητον από οποιοσδήποτε περιστάσεις χρήσης, διότι τότε θα ήταν επιτρεπτή η διοχέτευση μόνο υγρού καθαρής χημικής σύνθεσης H_2O , ενώ αν αρχίσουμε να επιτρέπουμε και κάποιες προσμίξεις, δεν μπορούμε, εντελώς αφηρημένα, να προσδιορίσουμε ποιές και πόσες είναι ανεκτές χωρίς παραβίαση των γλωσσικών κανόνων. Αν πάλι πούμε, όπως συχνότατα κάνει η νομολογία μας, ότι δεν τίθεται ζήτημα τί είναι το νερό γενικά αλλά τί είναι νερό «κατά την έννοια του νόμου», τότε, ακόμη και αν δεν το συνειδητοποιούμε, έχουμε εγκαταλείψει την κρατούσα διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας και περί της προτεραιότητάς της, διότι η «έννοια του νόμου» δεν μπορεί να κριθεί με τη σειρά της αφηρημένα αλλά μόνο σε συνάρτηση με τη συγκεκριμένη διάταξη και τα προφανώς κανονιστικά συμπαραδηλούμενά της, επομένως και σε συνδυασμό με στοιχεία που η κρατούσα διδασκαλία επιμένει ότι έχουν θέση ύστερα από τη γραμματική

55. Ολ. ΑΠ 4/1995, *Δικαιοσύνη*, 1995, 587. Η αιτιολόγηση της απόφασης από την πλειοψηφία του ΑΠ δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί, το λιγότερο, ανεπαρκής. Το κρίσιμο χωρίο του σκεπτικού έχει ως εξής: «γιατί η ερμηνευόμενη διάταξη [...] είναι προφανές ότι έχει υπ' όψη της σωλήνες διοχετεύσεως (λήψεως) ύδατος καθαρού, όχι θαλάσσιας προέλευσης, το οποίο, διοχετευόμενο στο εξυπηρετούμενο ακίνητο θα καταναλώνεται εξολοκλήρου σ' αυτό, χωρίς να προκύπτει ανάγκη μεταταύτα αποχετεύσεως του όπως συμβαίνει με το θαλάσσιο ύδωρ των κολυμβητικών δεξαμενών». Εδώ η απόφαση φαίνεται σαν να μην θεμελιώνει την κρίση της αλλά απλώς να ισχυρίζεται την ορθότητά της (υποπίπτοντας σε λήψη του ζητουμένου)! Κατά επιεικέστερη ερμηνεία του σκεπτικού, αυτό που χαρακτηρίζεται, στην τηλεγραφική του διατύπωση, «προφανές» είναι μάλλον το ότι η έκφραση «σωλήνες νερού» στον τρέχοντα λόγο εννοείται στατιστικά συχνότερα ως περιοριζόμενη στους σωλήνες του δικτύου ύδρευσης, ωστόσο ούτε αυτό το ίδιο είναι προφανές, και ακόμη λιγότερο προφανές είναι ότι στην ερμηνευόμενη διάταξη η κρίσιμη έκφραση πρέπει να ληφθεί με τη στατιστικά συχνότερη σημασία της, εντελώς αποκομμένη από την υπόλοιπη πρόταση και από τα συμπαραδηλούμενα βάσει των περιστάσεων χρήσης της. Η απόφαση είχε πάντως και ισχυρότατη μειοψηφία, που επιχειρηματολόγησε κυρίως όχι με νομολογικά αλλά με κανονιστικά επιχειρήματα.

ερμηνεία. Αντί γι' αυτό, πιά εύλογο είναι να δεχθούμε ότι ο νομοθέτης θέσπισε τη διάταξη έχοντας ασφαλώς κατά νου υποδειγματικά την περίπτωση του δικτύου ύδρευσης, από εκεί και πέρα όμως, όπως και γενικά στη γλώσσα μετά την εισαγωγή ενός καταδεικτικού ορισμού, το ζητούμενο είναι αν η νέα χρήση αφορά αντικείμενα που είναι από ορισμένη οπτική γωνία (που εδώ είναι κανονιστική!) επαρκώς όμοια προς εκείνο του πρωταρχικού παραδείγματος.

Το ίδιο παράδειγμα δείχνει ταυτόχρονα πόσο προβληματική είναι η διάκριση μεταξύ διαπιστωτικών-εννοιολογικών και ουσιαστικών-κανονιστικών ζητημάτων, την οποία επιδιώκει να απολυτοποιήσει η κρατούσα διδασκαλία. Όταν έχουμε σοβαρές αμφιβολίες αν το νερό, του οποίου τη διοχέτευση μέσω του ακινήτου του είναι υποχρεωμένος να ανέχεται ο κύριος, είναι και το θαλασσινό προς εξυπηρέτηση της γειτονικής πισίνας, η αμφιβολία μας είναι άραγε εννοιολογική ή ουσιαστική (από τη στιγμή που, εφ' όσον π.χ. η γη χαρακτηρίζεται υδάτινος πλανήτης, δεν χωρεί αμφιβολία ότι σε άλλα συμφορζόμενα το θαλασσινό νερό ονομάζεται και αυτό χωρίς την παραμικρή αμφιβολία «νερό»);

Το ερώτημα θα μας απασχολήσει αμέσως μετά, όταν θέσουμε ευθέως το ζήτημα των επιπτώσεων της κανονιστικότητας του δικαίου στη σημασία των γλωσσικών εκφράσεων που χρησιμοποιεί ο νόμος. Προς το παρόν πρέπει να επισημάνουμε ένα σοβαρό πρόβλημα που θα προκαλούνταν αν τυχόν δεχόμασταν ότι το ερώτημα περί του νοήματος είναι γλωσσικό και, ως τέτοιο, διαπιστωτικού χαρακτήρα. Αν υιοθετήσουμε την άποψη ότι η γραμματική ερμηνεία συνίσταται πράγματι στην αναζήτηση του ορθού σημασιολογικού ορισμού των γλωσσικών εκφράσεων του νόμου και παράλληλα ότι ορθοί ορισμοί είναι εκείνοι που αποδίδουν το συμβατικό νόημα των επί μέρους λέξεων, τότε κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε συχνά σε ψευδείς και κατ' επίφαση μόνο θεμελιώσεις. Ο λόγος έγκειται στο ότι γενικά, εκεί όπου έχουμε να κάνουμε με διαπιστώσεις, όταν συμβεί να διαφωνούμε μεταξύ μας ως προς το ακριβές περιεχόμενο της κάθε διαπίστωσης, θα πρέπει να εξαντλήσουμε όλες τις δυνατές αποδείξεις και στο τέλος δεν μας μένει άλλο επιχείρημα από την ευθεία αναφορά μας στην εμπειρική πραγματικότητα, οπότε η αντίδρασή μας προς τον διαφωνούντα δεν μπορεί παρά να είναι η μομφή ότι δεν βλέπει το προφανές. Αυτό στην ερμηνεία του δικαίου συνεπάγεται τον ακόλουθο κίνδυνο: ο δικαστής

να δώσει μιά λύση που να προϋποθέτει συγκεκριμένη ερμηνεία μιάς γλωσσικής έκφρασης και ο ίδιος να θεωρήσει την ερμηνεία αυτή ως την προκύπτουσα «σαφώς» ή «προφανώς» μέσω μιάς εμπειρικής διαπίστωσης της συμβατικής χρήσης της, ενώ στην πραγματικότητα αυτή η «διαπίστωση» να υποκρύπτει μιά πρόωρη διακοπή της επιχειρηματολογίας, δηλαδή παράλειψη της προσφυγής σε ερμηνευτικά μέσα που η κρατούσα διδασκαλία θεωρεί ότι έχουν θέση μόνο υπό την προϋπόθεση ότι το κείμενο του νόμου είναι ασαφές, πράγμα που ο ίδιος σπεύδει να απορρίψει, επιρρίπτοντας απλώς στους άλλους ότι δεν βλέπουν το προφανές.

Και εδώ αποκαλυπτικό της πλημμέλειας στη θεμελίωση μιάς δικανικής κρίσης, στην οποία μπορεί να οδηγήσει η κρατούσα διδασκαλία, είναι, εκτός από το προηγούμενο παράδειγμα του «νερού», και άλλο ένα παράδειγμα από την ελληνική νομολογία. Αντιμέτωπος με το ερώτημα αν κατόπιν μιάς διαπιστωμένης τελωνειακής παράβασης, που επισύρει την επιβολή χρηματικού προστίμου κατά του παραβάτη, το πρόστιμο μπορεί να επιβληθεί και να εισπραχθεί σε βάρος των κληρονόμων του παραβάτη στην περίπτωση που αυτός αποβιώσει πριν την κατάγνωση και καταβολή του, ο Άρειος Πάγος απάντησε καταφατικά, επικαλούμενος το γράμμα του άρθρου 58 ΠΚ. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, «Με το θάνατο του καταδικασμένου διαγράφονται οι χρηματικές ποινές» και «τα πρόστιμα σε καμιά περίπτωση δεν εκτελούνται εναντίον των κληρονόμων του», από το κείμενο της οποίας το δικαστήριο συνήγαγε ότι, επειδή τα πρόστιμα που επιβάλλονται κατά τον Τελωνειακό Κώδικα αποτελούν διοικητικές χρηματικές κυρώσεις και όχι κατά κυριολεξία χρηματικές ποινές επιβαλλόμενες για ποινικά αδικήματα, άρα κατά την απόφαση δεν υπάρχει και «ταυτότητα νομικού λόγου», δεν ισχύει ως προς αυτά το μη κληρονομητό.⁵⁶ Έτσι όμως έσπευσε να θεωρήσει το κείμενο του νόμου σαφές και να αποκλείσει, και μάλιστα κατ' αντιδιαστολή, την εφαρμογή του στην υπό

κρίση περίπτωση, εκλαμβάνοντας ότι παρέλκει εντελώς να εξετάσει, με άλλα επιχειρήματα από τα αυστηρώς γραμματικά, το ενδεχόμενο μήπως υπάρχει παρ' όλα αυτά «ταυτότητα του νομικού λόγου» (όχι ως ταυτότητα γραμματικώς εκφρασμένου πραγματικού τού κανόνα αλλά ως ταυτότητα αρχής δικαίου) και το κανονιστικό περιεχόμενο της διάταξης επιβάλλει την εφαρμογή της ίδιας ρύθμισης και σε διοικητικής ή μικτής φύσεως πρόστιμα.

V. Γραμματική ερμηνεία και κανονιστικότητα του δικαίου

1. Το διάχυτο της κανονιστικότητας

Πρόσθετα ερωτήματα για την κρατούσα διδασκαλία προκαλεί το γεγονός ότι το προς ερμηνεία κείμενο του νόμου έχει κανονιστικό χαρακτήρα. Όπως έχουμε δει κατ' επανάληψη, κατά τη διδασκαλία αυτή το κανονιστικό στοιχείο του κανόνα δικαίου κάνει την εμφάνισή του για πρώτη φορά στην έννομη συνέπειά του και όχι στο πραγματικό του, το οποίο θεωρείται ότι έχει χαρακτήρα περιγραφικό,⁵⁷ με εξαίρεση μόνο τις λίγες περιπτώσεις όπου ο νομοθέτης στο πραγματικό έχει περιλάβει και έννοιες αξιολογικές. Η έννομη συνέπεια από την πλευρά της δεν θεωρείται ερμηνευτικά προβληματική, δεδομένου ότι σχεδόν πάντοτε προσδιορίζεται με ακρίβεια από τον νόμο και έτσι θα μπορούσε κανείς να πει ότι το νόημά της προκύπτει με σαφήνεια από νομοθετικούς ορισμούς (με κάποιες εξαιρέσεις όπως, π.χ., την «εύλογη αποζημίωση» του άρθρου 918 ΑΚ). Ο σύνδεσμος εξ άλλου μεταξύ πραγματικού και έννομης συνέπειας θεωρείται ότι λογικά μεν συνίσταται σε μιά σχέση συνεπαγωγής, ουσιαστικά δε ότι αποτελεί κάτι σαν «νομική αιτιότητα» που προκύπτει από το γεγονός ότι ο νομοθέτης συνήψε το συγκεκριμένο πραγματικό με τη συγκεκριμένη έννομη συνέπεια. Η διδασκαλία αυτή κατά τις βασικές της γραμμές εναρμονίζεται με τις φυσιοκρατικές αντιλήψεις στην ηθική, σύμφωνα με τις οποίες, όπως είδαμε, οι ηθικές ιδιότητες μιάς πράξης αποτελούν παρακολούθημα –κάτι σαν αιτιατό ή μιά «επιγένεση»– των φυσικών, εμπειρικά διαπιστώσιμων και

56. ΑΠ 1714/1981, ΝοΒ 30 (1982), 1065. Αντίθετη είναι η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας επί του ίδιου ζητήματος, που βασίζεται στο ορθό όσο και αποφασιστικό επιχείρημα ότι και τα διοικητικά πρόστιμα ενέχουν ένα στοιχείο προσωποπαγούς αποδοκιμασίας του παραβάτη, επομένως πρέπει να ισχύει και ως προς αυτά το μη κληρονομητό (ΣτΕ 3676/1988, 1266/2003).

57. Βλ. ενδεικτικά Γιαννίδη, *Αιτιολόγηση Α'*, σ. 174.

περιγράψιμων ιδιοτήτων της. Η σύλληψη συνεπώς του νοήματος ενός ηθικού κανόνα, όπως και ενός κανόνα δικαίου, δεν προκαλεί κατά τις αντιλήψεις αυτές προβλήματα ιδιαίτερης φύσεως, καθ' όσον δεν χρειάζεται παρά η σύλληψη της σημασίας των γλωσσικών εκφράσεων με τις οποίες περιγράφεται η ηθικά κρινόμενη πράξη και το πολύ που μπορεί να προκαλέσει αμφιβολίες είναι η εν συνεχεία ερμηνεία της ηθικής ιδιότητας, στην περίπτωση που θεωρηθεί ότι αυτή δεν έχει ήδη εξαφανιστεί με την αναγωγή της στις αντίστοιχες της φυσικές ιδιότητες.

Μία παραλλαγή της προσέγγισης αυτής είναι ότι η σημασιολογική ανάλυση του κανόνα δικαίου απαιτείται μόνο ως προς το γνωστικά προσβάσιμο, δηλαδή το περιγραφικό μέρος του, ενώ η κανονιστικότητα δεν αποτελεί στοιχείο που αφορά τη σημασιολογική αλλά μόνο την πραγματολογική διάσταση του νομοθετικού κειμένου, δηλαδή τις περιστάσεις χρήσης και το ενέργημα της εκφοράς του κανόνα. Η προσέγγιση αυτή ήταν μάλιστα πριν λίγα χρόνια μάλλον η κρατούσα και συμβάδιζε αρμονικά με την παραδοσιακά θετικιστική σύλληψη των κανόνων δικαίου ως προσταγών: αν οι κανόνες δικαίου θεωρηθούν προσταγές, τότε ένας κανόνας όπως, π.χ., ο περιεχόμενος στο άρθρο 4 § 5 Συντ., σύμφωνα με το οποίο «Οι Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνάμεις τους» ερμηνεύεται σαν να ήταν μία περιγραφική πρόταση, με το δεοντολογικό στοιχείο του καθήκοντος («οφείλουν να»), το οποίο μάλιστα παραλείπεται στο επίσημο κείμενο της διάταξης, να προστίθεται απλώς στο τέλος ως στοιχείο του υποτιθέμενου προστακτικού τρόπου χρήσης της πρότασης και όχι ως μέρος της σημασίας της. Βέβαια η σύλληψη αυτή της κανονιστικότητας των κανόνων δικαίου ως προστακτικού στοιχείου συνδεόμενου απλώς με το τελούμενο ομιλιακό ενέργημα, δηλαδή με τις πραγματολογικές συνθήκες εκφοράς, και όχι απευθείας με το νόημα των προτάσεων με τις οποίες είναι διατυπωμένοι, τότε μόνο εναρμονίζεται με την κρατούσα διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας, αν ακολουθηθεί μία θεωρία περί νοήματος που υποστηρίζει την αυτοτέλεια, ως προς το περιγραφικό μέρος του κανόνα, του σημασιολογικού από το πραγματολογικό επίπεδο της γλώσσας και ταυτόχρονα υιοθετεί τις απόψεις τόσο περί συμβατικότητας, άρα περί εμπειρικού χαρακτήρα, όσο και περί αυστηρής συνθετικότητας του νοήματος, ότι δηλαδή το νόημα μίας πρότασης προκύπτει αθροιστικά από τις σημα-

σίες των επί μέρους γλωσσικών συστατικών της (και της συντακτικής τους σύνδεσης), οι οποίες μεθοδολογικά προηγούνται.

Όλοι αυτοί οι φιλικόι προς την κρατούσα διδασκαλία τρόποι σύλληψης της κανονιστικότητας αλλά και της διάρθρωσης των κανόνων δικαίου δεν είναι συμβατοί με τα πορίσματα στα οποία μας έχει οδηγήσει η ως τώρα πορεία μας. Το πρώτο που έχει προκύψει κατ' αυτήν είναι η απόρριψη της άποψης που ταυτίζει τις σημασίες των διαφόρων γλωσσικών εκφράσεων με τις γλωσσικές συμβάσεις της χρήσης τους, επισημαίνοντας ότι μιά τέτοια προσέγγιση δεν λαμβάνει υπ' όψη της το στοιχείο της εφαρμογής των σημασιολογικών κανόνων στις συγκεκριμένες περιστάσεις τής κάθε φορά ενεργού χρήσης. Επί πλέον, πίο εύλογη θεωρήσαμε την αντίληψη περί νοήματος που προτάσσει την αναφορά (reference) από το νόημα και εξαρτά έτσι την κάθε νέα εφαρμογή μιάς γλωσσικής έκφρασης από τον βαθμό ομοιότητας της νέας περίπτωσης χρήσης προς τις παρελθούσες, κάτι που συνδέει ως ένα σημείο, χωρίς βέβαια και να τις ταυτίζει, τις σημασίες των λέξεων με τις εκάστοτε συνθήκες χρήσης τους. Στην περίπτωση όμως του δικαίου, οι γλωσσικές χρήσεις επιτελούνται σε έναν κανονιστικό περίγυρο. Ο έλεγχος του βαθμού ομοιότητας της κάθε νέας περίπτωσης χρήσης με τις προηγούμενες προϋποθέτει λοιπόν ένα κριτήριο της ομοιότητας που δεν μπορεί να παραμένει ανεπηρέαστο από το κανονιστικό στοιχείο που συγκαθορίζει τις συνθήκες της χρήσης.

Προς την ίδια αρνητική για την κρατούσα διδασκαλία κατεύθυνση κινούνται και όσα παρατηρήσαμε προηγουμένως για τη συνθετικότητα του νοήματος. Οι κανόνες δικαίου είναι διατυπωμένοι με τη βοήθεια επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων ενωμένων σε προτάσεις, οι οποίες έχουν προφανώς, συνολικά τουλάχιστον θεωρούμενες, κανονιστικό περιεχόμενο. Αν λοιπόν, όπως υποστηρίξαμε, το συνολικό νόημα μίας πρότασης δεν προκύπτει απλώς αθροιστικά από τις σημασίες των επί μέρους γλωσσικών της συστατικών, αλλά υπάρχει αμφίδρομη σχέση και νοηματική αλληλεξάρτηση γλωσσικού όλου (πρότασης) και γλωσσικών μερών (λέξεων), τότε πειστικότερο σε σχέση με όσα υπολαμβάνει η κρατούσα διδασκαλία είναι να δεχθούμε ότι το κανονιστικό στοιχείο, που είναι ενσταλαγμένο στη συνολική πρόταση, ως έναν βαθμό διαχέεται εξ αρχής και στη συνάρθρωση των στοιχείων της και δεν μπορεί απλώς να προστίθεται εκ των υστέρων. Οι επί μέρους γλωσσικές αυ-

τές εκφράσεις έχουν βέβαια τη δική τους νοηματική ιστορία –όχι κατ' ανάγκη κανονιστικού περιεχομένου– προτού χρησιμοποιηθούν στη συγκεκριμένη πρόταση, και αυτό αποτελεί τη συμβολή τους στο συνολικό της νόημα. Όμως και αντίστροφα η κατάτμηση της κανονιστικής πρότασης σε επί μέρους λέξεις και πιό σύνθετες γλωσσικές εκφράσεις μπορεί να διαμοιράζει το συνολικό κανονιστικό φορτίο μεταξύ τους και έτσι να ελαχιστοποιεί ή να καθιστά αφανή την κανονιστική φόρτιση της καθεμιάς από αυτές, δεν στεγανοποιεί ωστόσο τη σημασία τους από τα κανονιστικά συμφραζόμενα σε τέτοιο σημείο ώστε να δίνει λαβή στη θεώρησή τους ως εννοιών περιγραφικών και στην αναγκαστική υιοθέτηση μιάς αναγωγιστικής ή φυσιοκρατικής προσέγγισης της κανονιστικότητας των κανόνων δικαίου.

Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από όσα έχουμε υποστηρίξει σε προηγούμενα σημεία σε σχέση με τη διάρθρωση των κανόνων δικαίου και τη διάκριση πραγματικού και έννομης συνέπειας. Επιχειρήσαμε εκεί να καταδείξουμε ότι, αν αντιληφθούμε τους κανόνες δικαίου ως συνένωση δύο προτάσεων, από τις οποίες η μία να δηλώνει το πραγματικό και η άλλη την έννομη συνέπεια (κάτι που βέβαια, όπως επιμείναμε, δεν είναι εφικτό σε σχέση με όλες τις ευθέως κανονιστικές διατάξεις του ισχύοντος δικαίου), δεν προσθέτει τίποτε το σημαντικό στην ανάλυσή μας το να συλλάβουμε τη μεταξύ τους σχέση ως λογικό σύνδεσμο συνεπαγωγής και ότι το κρίσιμο είναι να αντιληφθούμε ότι το πραγματικό αποτελεί μιά συμπερίληψη των λόγων που δικαιολογούν την επέλευση της έννομης συνέπειας. Η θεώρηση αυτή ανοίγει τον δρόμο για τη σύλληψη της κανονιστικότητας των νομοθετικών διατάξεων ως απευθυνόμενων προς τους κοινωνούς και τους λόγους προς το πράττειν που επηρεάζουν τις συμπεριφορές τους, τους οποίους συνδιαμορφώνει το δίκαιο συνολικά όσο και ειδικότερα η εκάστοτε ερμηνευόμενη διάταξη. Η κανονιστικότητα αυτή αφορά την κάθε διάταξη ως συνολικό γλωσσικό μόρφωμα και θα ήταν λανθασμένο να απομονώσουμε νοηματικά το πραγματικό των κανόνων δικαίου εκλαμβάνοντας ότι έχει απρόσμικτα περιγραφικό χαρακτήρα. Αν συνδυάσουμε τη βασική αυτή διάγνωση με τη θέση περί νοηματικής αλληλεξάρτησης συνολικής πρότασης και επί μέρους λέξεων και εκφράσεων, τότε πρέπει να προχωρήσουμε και στην παραδοχή ότι και οι λέξεις και οι μέσω αυτών δηλούμενες έννοιες του πραγματικού των κανόνων δικαίου εμφανίζουν,

πέραν της περιγραφικής τους διάστασης, και μία –άλλοτε εντονότερη και άλλοτε αχνότερη– επίχριση κανονιστικότητας.

2. Ερμηνευτικός χαρακτήρας των εννοιών («έννοιες-τύποι»)

Τον κανονιστικό χρωματισμό των εννοιών του πραγματικού των κανόνων δικαίου έχουν ήδη αναγνωρίσει ορισμένοι συγγραφείς που κατά τα λοιπά δεν κρίνουν αναγκαίο να αποστούν από την κρατούσα διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας. Οι συγγραφείς αυτοί υποστηρίζουν ότι ορισμένες έννοιες που απαντούν στον νόμο είναι, όπως τις αποκαλούν, «γενικές-συγκεκριμένες έννοιες» ή «έννοιες-τύποι», σε αντίθεση προς τις συνήθεις έννοιες τις οποίες χαρακτηρίζουν «γενικές-αφηρημένες» ή «ταξινομικές».⁵⁸ Οι ταξινομικές έννοιες διακρίνονται, όπως διδάσκεται, κατά το ότι οι ορισμοί τους παρέχουν τα κριτήρια που πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά ώστε ένα αντικείμενο να υπαχθεί σ' αυτές, με συνέπεια αν έστω και ένα από τα κριτήρια του ορισμού δεν συντρέχει σε μία συγκεκριμένη περίπτωση, η υπαγωγική κρίση να πρέπει να είναι αρνητική (άρα, οι έννοιες αυτές οδηγούν σε κρίσεις είτε καταφατικές είτε αποφατικές, και *tertium non datur*). Στις έννοιες-τύπους, αντίθετα, τα κριτήρια

58. Η διδασκαλία για τις «έννοιες-τύπους» και τη σπουδαιότητά τους στο δίκαιο έχει ιστορικά την αφετηρία της στη μελέτη του Gustav Radbruch, «Klassen- und Ordnungsbegriffe im Rechtsdenken», *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* 12 (1938), 46 κ.ε., οφείλει όμως τη διάδοσή της στην υιοθέτησή της από τον Engisch (βλ. πρόχειρα *Εισαγωγή*, σ. 288 κ.ε. σημ. 6, με πολλές περαιτέρω παραπομπές) και ιδίως στις αναλύσεις του Larenz (βλ. ιδίως Larenz – Canaris, σ. 37 κ.ε., 286 κ.ε., 290 κ.ε.). Βλ. επίσης Bydlinski, σ. 137, 543 κ.ε. Για μιά πρόσληψη της σχετικής διδασκαλίας στο ποινικό δίκαιο, βλ. ιδίως Winfried Hassemer, *Tatbestand und Typus: Untersuchungen strafrechtlichen Hermeneutik*, Κολωνία κ.α., Carl Heymanns, 1968. Ο Larenz είναι εξ άλλου εκείνος που συνέδεσε τη διδασκαλία περί τύπων με τη θεωρία του Hegel περί γενικών-συγκεκριμένων εννοιών («konkret-allgemeine Begriffe»), σύμφωνα με την οποία οι έννοιες αυτές, σε αντίθεση με τις γενικές-αφηρημένες («abstrakt-allgemeine Begriffe»), δεν γίνονται, με προϊόντα τον βαθμό της γενικότητάς τους, όλο και πιό αφηρημένες, δηλαδή φτωχότερες σε περιεχόμενο, ώστε τελικά να μείνουν μόνο απλές μορφές, αλλά αντίθετα διατηρούν, ακόμη και με προϊούσα γενίκευση, πλούσιο το περιεχόμενό τους, το οποίο απλώς «αίρεται» σε ένα υψηλότερο επίπεδο. Τη διδασκαλία περί «εννοιών-τύπων» ακολουθεί παρ' ημίν κυρίως ο Παπανικολάου, σ. 99 κ.ε.

της υπαγωγής είτε εφαρμόζονται διαζευκτικά και χωρίς μεταξύ τους να υπάρχει ιεράρχηση είτε εμφανίζουν μία διάσταση κυμαινόμενου βάρους, με συνέπεια η υπαγωγή ενός αντικειμένου στην έννοια να μην υπακούει σε σταθερούς (γλωσσικούς ή άλλης φύσεως) κανόνες αλλά να εμφανίζεται ρευστή και να επιδέχεται διαβάθμιση. Η σχετική με τις έννοιες-τύπους νομική φιλολογία είναι βέβαια αρκετά συγκεχυμένη και δεν έχει οδηγήσει σε γενικώς αποδεκτά συμπεράσματα.⁵⁹ Πολλοί συγγραφείς τις συσχετίζουν με τις «αξιολογικές έννοιες», οι οποίες επίσης, όπως έχει επισημανθεί, δεν επιδέχονται ορισμούς που να παρέχουν σταθερά κριτήρια υπαγωγής.⁶⁰ Η συσχέτιση δεν είναι τυχαία. Διότι γνώρισμα των εννοιών-τύπων είναι ακριβώς –κάτι που ορισμένοι συγγραφείς

59. Χαρακτηριστική είναι η κατηγορηματική απόρριψή της από τους εκπροσώπους της κρατούσης διδασκαλίας Koch – Rüßmann, σ. 73 κ.ε.

60. Larenz – Canaris, σ. 38· Παπανικολάου, σ. 99. Ως παράδειγμα του φαινομένου αυτού στις αξιολογικές έννοιες μπορούμε να αναφέρουμε το ακόλουθο. Κατά το άρθρο 672 ΑΚ, σε μία σύμβαση εργασίας «Καθένα από τα μέρη έχει δικαίωμα [...] να καταγγείλει οποτεδήποτε τη σύμβαση για σπουδαίο λόγο». Κατά τους σχολιαστές της διάταξης, σπουδαίος λόγος που να δικαιολογεί την καταγγελία της σύμβασης είναι οποιαδήποτε συμπεριφορά του αντισυμβαλλομένου ή άλλο περιστατικό που καθιστά τη συνέχιση της συμβατικής σχέσης αφόρητη για τον καταγγέλλοντα. Μπορούμε να πούμε ότι, στη συνάφεια της παραπάνω διάταξης, αυτός είναι και ο μόνος δυνατός σημασιολογικός ορισμός του «σπουδαίου λόγου» με βάση τις τρέχουσες αντιλήψεις περί εννοιών και ορισμών τους. Είναι όμως προφανές ότι ένας τέτοιος ορισμός το μόνο που κάνει είναι να περιγράφει εξωτερικά, δηλαδή να αποδίδει απλώς περιφραστικά, το οριζόμενο και δεν παρέχει απολύτως κανένα ουσιαστικό έρεισμα για την υπαγωγή, καθ' όσον αφήνει εντελώς απροσδιόριστο το πότε η συνέχιση της συμβατικής σχέσης πρέπει να θεωρηθεί αφόρητη και τί είδους πρέπει να είναι αυτό το αφόρητο ώστε να δικαιολογεί ειδικά την καταγγελία της σύμβασης. Τούτο δεν σημαίνει ωστόσο ότι, όπως λέγεται συνήθως, αυτό είναι κάτι που είναι αδύνατο να προσδιοριστεί περαιτέρω και απλώς κρίνεται κατά τις περιστάσεις. Το αφόρητο της συνέχισης της συμβατικής σχέσης μπορεί και οφείλει να κριθεί βάσει μίας ειδικής ηθικοδικαϊκής επιχειρηματολογίας, η οποία να εισέρχεται στην ουσιαστική εκτίμηση της υπό κρίση συμπεριφοράς ως απαράδεκτης εν όψει της συγκεκριμένης σύμβασης, ή του κρίσιμου γεγονότος ως αποφασιστικού λόγου για το καταγγέλλον μέρος όχι απλώς να μη θέλει τη συνέχιση αυτή, αλλά και να νομιμοποιείται να μην τη θέλει, χωρίς το άλλο μέρος να διαθέτει αντίρροπα επιχειρήματα ικανά να γίνουν αποδεκτά υπό όρους αμοιβαιότητας – επιχειρηματολογίας που idealiter να μπορεί να πάρει τη μορφή μίας κανονιστικής θεωρίας.

πράγματι επισημαίνουν,⁶¹ αλλά μάλλον παρεμπιπτόντως και χωρίς να συνειδητοποιούν τις προεκτάσεις αυτής της επισημάνσης – ότι ενέχουν μία αξιακή φόρτιση οφειλόμενη όχι τόσο στο εννοιακό τους περιεχόμενο, λαμβανόμενο αφηρημένα (πράγμα που πάντως συμβαίνει επιπρόσθετα στις αξιολογικές έννοιες), αλλά προπαντός στη διασύνδεσή τους προς τον κανονιστικό περίγυρο της χρήσης τους.

Διαφωτιστικό είναι το ακόλουθο παράδειγμα. Κατά το άρθρο 924 § 1 ΑΚ, «Ο κάτοχος ζώου ευθύνεται για τη ζημία που προξενήθηκε απ' αυτό σε τρίτον». Ποιούς ακριβώς θεωρεί η διάταξη κατόχους ζώου;⁶² Ο ΑΚ, στο Τρίτο Βιβλίο του περί εμπραγμάτου δικαίου, ως «κατοχή» εννοεί κατά κανόνα τον φυσικό εξουσιασμό ενός πράγματος (ΑΚ 974), είναι όμως εξαιρετικά αμφίβολο αν έτσι ακριβώς πρέπει να γίνει αντιληπτός και ο «κάτοχος» ζώου του άρθρου 924. Κατά καιρούς έχουν προταθεί και άλλα κριτήρια για την ερμηνεία της διάταξης αυτής, όπως ιδίως ότι κάτοχος ζώου είναι είτε εκείνος που αντλεί οφέλη από αυτό χρησιμοποιώντας-το για τις βιοτικές ανάγκες του, έστω και αν πρόσκαιρα δεν το έχει υπό τον φυσικό του εξουσιασμό, είτε εκείνος που το διατηρεί ως οικόσιτο και το έχει εντάξει στον κύκλο της βιοτικής του μέριμνας, μόνιμα ή και πίο προσωρινά, είτε εκείνος που έχει εξοικειωθεί επαρκώς μαζί του ώστε να μπορεί σε γενικές γραμμές να το τιθασει, κ.ο.κ. Όπως έχει επισημανθεί, όλα αυτά τα κριτήρια αφ' ενός συλλαμβάνουν μία κρίσιμη πτυχή της σημασίας της ερμηνευόμενης έννοιας και αφ' ετέρου επιδέχονται διαβαθμίσεις, ενώ ταυτόχρονα κανένα από αυτά δεν φαίνεται να είναι το μόνο αποφασιστικό κατ' αποκλεισμό των υπολοίπων αλλά ούτε και να απαιτεί αναγκαία τη συνδρομή και των άλλων, επομένως πρέπει να γίνει δεκτό ότι όλα έχουν διαζευκτική ή ενδεχομένως και συμπληρωματική αλλά όχι και αναγκαστικά σωρευτική εφαρμογή. Αποφασιστική σημασία έχει όμως, όπως γίνεται πλέον φανερό, το ότι η κρίσιμη έννοια του κατόχου ζώου πρέπει να αναζητηθεί από τη σκοπιά της συσχέτισής της προς τους λόγους που θα δικαιολογούσαν ηθικοπολιτικά το να θεωρηθεί η εκ μέρους του ζώου πρόκληση βλάβης όχι ένα απλό φυσικό γεγονός αλλά μία –έστω

61. Βλ. ιδίως Larenz – Canaris, σ. 294.

62. Το παράδειγμα αυτό αναλύουν διεξοδικά οι Larenz – Canaris, σ. 39 κ.ε., αναφερόμενοι στην αντίστοιχη διάταξη της § 833 του γερμ. ΑΚ.

απώτερη και πάντως απευκαταία- προέκταση ορισμένων βιοτικών επιλογών του προσώπου βλαπτική για άλλους, οι οποίοι και δεν θα πρέπει να φέρουν τον κίνδυνο των επιλογών αυτών.

Γενικεύοντας την τελευταία αυτή παρατήρηση μπορούμε να επισημάνουμε τη συγγένεια της διδασκαλίας περί εννοιών-τύπων, ορθά ερμηνευόμενης, με τη θεωρία του Dworkin περί του ερμηνευτικού χαρακτήρα των βασικών εννοιών που χρησιμοποιεί το δίκαιο.⁶³ Ξεκινώντας από τη βασική του θέση ότι οι νομικές κρίσεις είναι αληθείς όταν επιβεβαιώνονται από την ηθικοπολιτική θεωρία που δικαιολογεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη συναφή δικαϊκή ρύθμιση, ο αμερικανός φιλόσοφος υπογράμμισε ότι οι βασικές νομικές έννοιες που απαντούν στις προτάσεις αυτές είναι αδύνατο να ορισθούν με ορισμούς που να μας παρέχουν τα κριτήρια εφαρμογής τους, αλλά μπορούν μόνο να αναλυθούν με τη βοήθεια των ίδιων αυτών κανονιστικών (ηθικοπολιτικών) θεωριών που δικαιολογούν την καθεμία από τις αληθείς προτάσεις στις οποίες οι έννοιες αυτές απαντούν. Ο νομοθέτης, μπορούμε να προσθέσουμε ενσωματώνοντας και τη θεωρία του Putnam περί νοήματος,⁶⁴ χρησιμοποιεί τις έννοιες αυτές (ή τις συναφείς γλωσσικές εκφράσεις) έχοντας υπ' όψη του ορισμένες παραδειγματικές περιπτώσεις εφαρμογής, στις οποίες κυρίως εκδηλώνονται αμεσότερα οι αρχές που δικαιολογούν τη ρύθμιση, και έργο του ερμηνευτή είναι να επεξεργασθεί θεωρητικά εκείνα τα κανονιστικώς κρίσιμα στοιχεία που θα αναδείκνυαν την προς αυτές ομοιότητα και άλλων περιπτώσεων, οι οποίες θα μπορούσαν έτσι να υπαχθούν στις ίδιες έννοιες από τη σκοπιά της ίσης νομικής τους αντιμετώπισης.

Ένα σοβαρό θέμα μένει πάντως προς διευκρίνιση. Η διδασκαλία περί εννοιών-τύπων εμφανίζει το βασικό ελάττωμα, εκτός του ότι δεν εστιάζει σταθερά την ανάλυσή της στην κανονιστική διάσταση των εν-

63. Dworkin, *LE*, ιδίως σ. 45 κ.ε., και, μεταγενέστερα, στη μελέτη του «Hart's *Postscript* and the Point of Political Philosophy», ανατυπ. στου ιδίου, *JR*, σ. 140 κ.ε., ιδίως 145 κ.ε. Θεωρώ ότι η διδασκαλία του Dworkin περί ερμηνευτικού χαρακτήρα των βασικών νομικών εννοιών, παρά τις αμφιβολίες που θα μπορούσε κανείς να προβάλει σε σχέση με την ορολογία, συγγενεύει πολύ με τη θεωρία περί εννοιών-τύπων, υπερέχοντας μάλιστα από αυτήν σε σαφήνεια.

64. Την ενσωμάτωση αυτή έχει πρώτος επιχειρήσει ο Nicos Stavropoulos στην επανειλημμένα προαναφερθείσα μονογραφία του *Objectivity in Law* (βλ. παραπάνω, σ. 255 σημ. 51).

νοιών-τύπων, να μην μας προσφέρει κανέναν απολύτως τρόπο ώστε να διακρίνουμε αν μιά έκφραση του νόμου δηλώνει κάποια ταξινομική έννοια παραδοσιακής μορφής, η υπαγωγή στην οποία να επιδέχεται μόνο θετική ή αρνητική έκβαση, ή αντίθετα μιά πιο εύκαμπτη και διαβαθμίσιμη ως προς την έκβαση της υπαγωγής έννοια-τύπο. Αλλά και η θεωρία του Dworkin δεν φαίνεται να διευκρινίζει αν το γνώρισμα της «ερμηνευτικότητας» αφορά όλες τις έννοιες που απαντούν στο δίκαιο ή μόνο τις πιο βασικές από αυτές. Η απάντηση θα μπορούσε να δοθεί αν στηριχθούμε στη διάγνωση ότι το πραγματικό του κανόνα δικαίου (στο οποίο κυρίως απαντούν γλωσσικές εκφράσεις και αντίστοιχες τους έννοιες που μας προβληματίζουν κατά την ερμηνεία) εκφράζει συμπυκνωμένα τους λόγους που δικαιολογούν την επέλευση της έννομης συνέπειας. Όπως έχουμε επισημάνει ήδη από το Κεφάλαιο Β',⁶⁵ το δίκαιο ρυθμίζει πράξεις και το νόημα κάθε ανθρώπινης πράξης προκύπτει, εκτός των άλλων, και από μιά υπαινικτική σύνδεση με τους λόγους που δικαιολογούν την τέλεση ή την παράλειψή της. Όταν λοιπόν το πραγματικό ενός κανόνα δικαίου κατονομάζει τις προϋποθέσεις, άρα και τους λόγους επέλευσης της έννομης συνέπειας, η κατονομασία αυτή δεν είναι απλή περιγραφή της ρυθμιζόμενης πράξης και των συνοδευτικών της περιστάσεων, αλλά ταυτόχρονα και έμμεση αναφορά στο νόημά της και στους λόγους που το συνδιαμορφώνουν, που δεν μπορεί να είναι εντελώς άσχετοι από τους λόγους που δικαιολογούν και τη δικαϊκή ρύθμιση.⁶⁶ Αν όμως έτσι έχουν τα πράγματα, τότε πρέπει να δεχθούμε και ότι η ιδιότητα της «ερμηνευτικότητας» των εννοιών που χρησιμοποιεί ο νόμος είναι διαβαθμίσιμη: ο βαθμός εξαρτάται από το

65. Στο θέμα αυτό πρόκειται να επανέλθουμε και στο μεθεπόμενο Κεφάλαιο.

66. Το πόσο ακριβώς είναι ή δεν είναι σχετικοί μένει βέβαια ναδειχθεί - και η αρχική συσχέτιση παραμένει μιά απλή προϋπόθεση, η οποία πρέπει στη συνέχεια να μετεξελιχθεί σε βεβαιότητα με τη βοήθεια των καλύτερων δυνατών επιχειρημάτων. Διαφορετικά θα προκαλούνταν ένας σοβαρός κίνδυνος κυκλικότητας (λήψης του ζητουμένου): η διαίσθησή μας για το τί θα ήταν εύλογο ο νόμος να απαιτεί από εμάς να πράξουμε θα παρέμενε η μόνη καθοριστική και για την κρίση μας ως προς το τί πράγματι εν τέλει απαιτείται. Αλλά ταυτόχρονα, το τί εν τέλει απαιτείται συνδιαμορφώνεται (όχι βέβαια αποκλειστικά αλλά πάντως εν μέρει) και από το τί μπορούμε να προσδοκούμε ηθικοπολιτικά να απαιτεί (κάτι που, πέρα από την προϋπόθεση, επιδέχεται και απαιτεί θεωρητική τεκμηρίωση).

πόσο κοντά η ερμηνευόμενη λέξη (έννοια) βρίσκεται προς τον πυρήνα του νοήματος της ρυθμιζόμενης πράξης, άρα και προς μία προϋδέαση και για τους νομικούς λόγους που έχουμε να την τελέσουμε ή να την παρλείψουμε. Το κανονιστικό φορτίο της συνολικής πρότασης δεν κατανέμεται δηλαδή ομοιόμορφα στα επί μέρους γλωσσικά συστατικά της, τα οποία έχουν ως εκ τούτου άλλοτε εντονότερο και άλλοτε λιγότερο έντονο «ερμηνευτικό» χαρακτήρα.⁶⁷

Η ύπαρξη λέξεων και συνθετότερων γλωσσικών εκφράσεων κανονιστικά φορτισμένων, έστω και άδηλα, στο πραγματικό του κανόνα δικαίου είναι αυτή που τελικά εξηγεί γιατί δεν μπορούμε πολλές φορές να διακρίνουμε αν η ερμηνευτική αμφιβολία που έχουμε ως προς μία νομική ρύθμιση είναι αμφιβολία γλωσσική, δηλαδή αμφιβολία οφειλόμενη στη διατύπωση του νόμου, ή αμφιβολία ουσιαστική, δηλαδή αμφιβολία ως προς το αν αυτό που προκύπτει γραμματικά από αυτόν είναι και από ουσιαστική κανονιστική σκοπιά αποδεκτό. Η διάκριση μεταξύ γλωσσικής και ουσιαστικής κανονιστικής διαφωνίας (ή και αντίθετα: βεβαιότητας και ομοφωνίας) φαίνεται κατ' αρχήν προφανής: έστω και αν, κατά την αντιθετικιστική διδασκαλία, το δίκαιο δεν αποτελείται μόνο από κανόνες διατυπωμένους ρητά σε επίσημα κείμενα αλλά αυτά πρέπει πάντοτε να προσεγγίζονται υπό το πρίσμα ηθικοπολιτικών αρχών, οι ηθικοπολιτικές εκτιμήσεις, ακόμη και πρόδηλα ορθές, δεν

67. Η διάχυση αυτή της κανονιστικότητας δεν αφήνει πάντως άθικτους ούτε καν τους αριθμούς. Από καθαρά μαθηματική σκοπιά, λ.χ., το 40 ισούται με τον εαυτό του ή με το 39+1 αλλά όχι με το 39,99. Το ίδιο ισχύει και για την ηλικία των 40 ετών, που κατά το άρθρο 31 Συντ. πρέπει να έχει συμπληρώσει κάποιος ώστε να μπορεί να εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας: ακόμη και όποιος είναι 39 ετών και 364 ημερών δεν είναι εκλόγιμος. Αν όμως κάποιος οφείλει 40 ευρώ και καταβάλει 39,99, πρέπει να θεωρηθεί ότι έχει εξοφλήσει τον δανειστή του – κι αυτό όχι κατ' εξαίρεση ή για λόγους επιεικειας ή επειδή τυχόν απαίτηση του δανειστή του να του καταβληθεί και το τελευταίο λεπτό θα ήταν καταχρηστική, αλλά επειδή έτσι πρέπει να ερμηνευθεί από την αρχή ο κανόνας περί καταβολής ως λόγου απόσβεσης των ενοχών. Η διαφορά οφείλεται στο εκάστοτε αντικείμενο της ρύθμισης: στην περίπτωση της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας οι όροι της εκλογιμότητας πρέπει να τηρούνται με μαθηματική ακρίβεια και δεν συγχωρούν την παραμικρή διακύμανση, ενώ στην περίπτωση της καταβολής δεν πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη μηδαμινές αποκλίσεις. Για το ίδιο παράδειγμα, βλ. επίσης Stavropoulos, *Objectivity in Law* (παραπάνω, σ. 255 σημ. 51), σ. 139.

θα αρκούσαν ποτέ να υπαγορεύσουν τη λύση χωρίς στήριγμα σε πραγματικά δεδομένα που έχουν ήδη ενσωματωθεί στην έννομη τάξη. Αν, για παράδειγμα, με έναν νόμο χορηγηθεί οικονομική ενίσχυση στους παραγωγούς ενός γεωργικού προϊόντος (π.χ. εσπεριδοειδών) επειδή λόγω έκτακτων καιρικών συνθηκών βρίσκονται σε δεινή οικονομική θέση, ο εφαρμοστής του νόμου δεν νομιμοποιείται να αποφασίσει την καταβολή ενίσχυσης και σε άλλους παραγωγούς (π.χ. ελαιοπαραγωγούς) επειδή κρίνει ότι και αυτοί βρίσκονται σε παρόμοια θέση λόγω αντίστοιχων έκτακτων συνθηκών, και ο λόγος είναι ότι η ενίσχυση και των παραγωγών αυτών, ακόμη και αν θα ήταν και αυτή δικαιολογημένη, δεν καλύπτεται από τον νόμο.⁶⁸

Σε άλλες περιπτώσεις όμως η διάκριση μεταξύ γλωσσικής και ουσιαστικής αμφιβολίας ή διαφωνίας (ή και αντίθετα: βεβαιότητας και ομοφωνίας) κατά γενική ομολογία δεν είναι διόλου ευχερής, φαινόμενο δυσερμήνευτο για τη θετικιστικής εμπνεύσεως κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία.⁶⁹ Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει σχετικά μία

68. Δεν καλύπτεται από τον νόμο σημαίνει εδώ και: από τη διατύπωσή του. Έχει ασφαλώς σημασία και πρέπει ως έναν βαθμό να λάβουμε υπ' όψη μας ότι η επέκταση της ρύθμισης και προς άλλες παρόμοιες περιπτώσεις δεν καλύπτεται από το κείμενο του νόμου αν αυτό εξεταστεί καθαρά γλωσσικά. Αυτό όμως δεν εξαντλεί το ζήτημα. Διότι παραμένει το ερώτημα: και γιατί πρέπει να θεωρήσουμε ότι η διατύπωση του νόμου πρέπει να διαθέτει αποφασιστική ερμηνευτική βαρύτητα λαμβανόμενη «κατ' ονομαστική αξία»; Η απάντηση είναι ότι, έστω και αν η επέκταση της οικονομικής ενίσχυσης φαίνεται ηθικοπολιτικά ευκαταία, αποτελεί ισχυρότερο επιχείρημα, επίσης ηθικοπολιτικό, ότι ο εν λόγω νόμος έχει κατ' εξοχήν πολιτικό περιεχόμενο και η χρήση της μορφής του νόμου είναι εδώ εργαλειακή προς επίτευξη στόχων γνήσια πολιτικών (όπως είναι η προτιμητέα κατεύθυνση της γεωργικής παραγωγής) – επομένως, σε ζητήματα όπως αυτά των επιδοτήσεων θα υπερέβαινε τη δικαιοδοσία των δικαστηρίων το να διευρύνουν τον κύκλο των ωφελομένων από τις πολιτικές αποφάσεις καλλιεργητών με επίκληση του απλώς ηθικοπολιτικά ευκαταίου μιάς τέτοιας επέκτασης, η οποία όχι απλώς δεν στηρίζεται στο γράμμα του νόμου αλλά και θα προσέκρουε στην ηθικοπολιτική εκτίμηση ότι στα θέματα οικονομικής πολιτικής το δίκαιο δεν έχει δικό του λόγο και χρησιμοποιείται απλώς ως μέσο πραγμάτωσης σκοπών εξωτερικών ως προς αυτό.

69. Αυτό είχε επισημανθεί ήδη από τον Lon Fuller στη σχεδόν προ 60ετίας περίφημη διαμάχη του με τον H. L. A. Hart. Ο Hart, παρουσιάζοντας τότε για πρώτη φορά τη θεωρία του για την εφαρμογή του δικαίου και τη θετικιστική εκδοχή της διάκρισης μεταξύ ευχερών και δυσχερών περιπτώσεων, είχε επικαλεστεί το υπο-

περίπτωση που κρίθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών.⁷⁰ Σε ομοσπονδιακό νόμο που αφορούσε την τιμώρηση της εμπορίας ναρκωτικών είχε προστεθεί διάταξη που επέτεινε το αξιόποινο για όποιον κατά την παράνομη συναλλαγή «χρησιμοποιεί όπλο». Στην υπό κρίση περίπτωση ο κατηγορούμενος είχε συλληφθεί για την

θετικό παράδειγμα ενός νόμου που απαγορεύει την είσοδο οχημάτων στα δημόσια πάρκα. Ευχερείς περιπτώσεις είχε χαρακτηρίσει εκείνες που εμπίπτουν γλωσσικά στον πυρήνα της σημασίας των λέξεων του νόμου, όπου η ομοφωνία μεταξύ των ερμηνευτών βασίζεται σε γλωσσικούς λόγους (π.χ. τα ιδιωτικής χρήσεως αυτοκίνητα ή τα δημόσιας χρήσεως φορτηγά και λεωφορεία είναι χωρίς αμφιβολία οχήματα), ενώ δυσχερείς εκείνες που εμπίπτουν στην περιφέρειά της, όπου το κείμενο του νόμου δεν φαίνεται να υποστηρίζει κατηγορηματικά μία και μόνη λύση και έχουν πλέον θέση κανονιστικές εκτιμήσεις του ερμηνευτή που συνιστούν άσκηση διακριτικής ευχέρειας (π.χ. το αν η απαγόρευση καταλαμβάνει και ποδήλατα ή ηλεκτροκίνητα αυτοκίνητα-παιγνίδια, υπερβαίνει τις γλωσσικές εκτιμήσεις και απαιτεί συνεξέταση και του εύλογου ή όχι της απαγόρευσης). Ο Fuller είχε αντιτείνει ότι οι ηθικοπολιτικές αυτές εκτιμήσεις είναι πάντοτε αναγκαίες, αναφέροντας το παράδειγμα ενός στρατιωτικού φορτηγού που οδηγείται στο πάρκο προκειμένου να τοποθετηθεί εκεί ως πολεμικό μνημείο και επισημαίνοντας ότι εδώ η κρίση του ερμηνευτή βασίζεται εξ αρχής σε ηθικοπολιτικές εκτιμήσεις χωρίς να τεθεί προκαταρκτικό ζήτημα αν το κείμενο του νόμου φαίνεται σαφές ή ασαφές – το στρατιωτικό φορτηγό εμπίπτει σαφώς στον πυρήνα της σημασίας του «οχήματος» λαμβανόμενης καθαυτήν και αποκομμένης από κανονιστικές εκτιμήσεις, ενώ αν θέσουμε το ζήτημα ως εξ αρχής κανονιστικό, το κείμενο θα φανεί και αυτό εκ πρώτης όψεως ασαφές. Βλ. H. L. A. Hart, «Positivism and the Separation of Law and Morals», *Harvard Law Review* 71 (1958), 593 κ.ε., και Lon Fuller, «Positivism and Fidelity to Law – A Reply to Professor Hart», ό.π., 630 κ.ε. Σήμερα οι περισσότεροι σχολιαστές του παραδείγματος, ακόμη και πολλοί θετικιστές, παραδέχονται ότι αποτελεί μία περίπτωση όπου η διάκριση γλωσσικής και ουσιαστικής αμφιβολίας πράγματι δεν φαίνεται να λειτουργεί. Το παράδειγμα είχα σχολιάσει ήδη στη μελέτη μου «Κείμενο του νόμου και γραμματική ερμηνεία» (βλ. παραπάνω, σημ. 45). Για πιο πρόσφατες αναλύσεις, βλ. μεταξύ άλλων Pierre Schlag, «No Vehicles in the Park», *Seattle University Law Review* 3 (1999), 381 κ.ε., και, από τυποκρατική σκοπιά, Frederick Schauer, «A Critical Guide to Vehicles in the Park», *New York University Law Review* 83 (2008), 109 κ.ε.

70. Την απόφαση αυτή του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών (*Smith vs. the United States*) μνημονεύει ο Scott Soames, «Interpreting Legal Texts: What Is, and What Is not, Special about the Law», στου ιδίου, *Philosophical Essays*, τόμ. 1. *Natural Language: What It Means and How We Use It*, Πρίνστον, NJ, Princeton University Press, 2009, σ. 403 κ.ε.

αγορά μίας ποσότητας ναρκωτικών, κατά την οποία, προκειμένου να συμπληρώσει το ποσό του τιμήματος, παρέδωσε στον πωλητή και το περίστροφό του. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο κατηγορούμενος εμπίπτει στην ειδική αυτή ρύθμιση επειδή, όπως απαιτεί το γράμμα της διάταξης, χρησιμοποίησε πράγματι όπλο κατά την παράνομη συναλλαγή, έστω και αν το χρησιμοποίησε απλώς προς συμπλήρωση του τιμήματος· υπήρξε όμως και μειοψηφία που υποστήριξε ότι, όταν ο νόμος κάνει λόγο για χρήση όπλου, δεν εννοεί τη χρήση του γενικά, αλλά ειδικά τη χρήση του ως όπλου. Η γνώμη της μειοψηφίας είναι ασφαλώς ορθότερη, αλλά αυτό δεν μπορεί να προκύπτει από τη γραμματική ερμηνεία του νόμου και μόνο. Στο ερώτημα αν η ερμηνευτική αμφιβολία, που οδήγησε την υπόθεση ως το Ανώτατο Δικαστήριο, είναι αμφιβολία απλώς γλωσσική ή ταυτόχρονα και ουσιαστική, ορθότερη φαίνεται η απάντηση ότι η διάκριση δεν είναι δυνατή και ότι στην περίπτωση αυτή γίνεται ιδιαίτερα εμφανές ότι δεν έχει κανένα νόημα να ξεχωρίσουμε την κατά γράμμα ερμηνεία ως αυτοτελές και υπέρτερο όλων των άλλων στάδιο της ερμηνείας, καθ' όσον κρίσιμο για την αιτιολόγηση της δικανικής κρίσης είναι αν η χρήση του όπλου απλώς ως μέρους του τιμήματος συνιστά μία από τις περιπτώσεις που επαυξάνουν την απαξία της πράξης έτσι όπως την εννοεί, μέσω της περιγραφής της, ο νόμος ώστε να δικαιολογούν την αυστηρότερη τιμώρησή της. Η έννοια της χρήσης όπλου έχει πρόδηλα, κατά την ορολογία του Dworkin, «ερμηνευτικό» χαρακτήρα.

Κρίσιμο για την εκτίμηση του βαθμού της «ερμηνευτικότητας» μίας έννοιας είναι λοιπόν, όπως επισημάναμε ήδη, το πόσο εγγύς βρίσκεται προς τον νοηματικό πυρήνα της πράξης που ρυθμίζεται από την ερμηνευόμενη διάταξη. Αν το κρίσιμο κανονιστικό φορτίο που επικάθεται σε μία λέξη είναι μικρό έως ελάχιστο, η τυχόν αμφιβολία ως προς τη σημασία της και τη συμβολή της στο συνολικό νόημα της διάταξης μας φαίνεται μάλλον γλωσσική (και προ πάντων αντίστροφα: η έλλειψη διαφωνίας φαίνεται σαν να οφειλόταν αποκλειστικά σε γλωσσικούς λόγους, και αυτό είναι ακριβώς που ώθησε τους υποστηρικτές του νομικού θετικισμού να εκλάβουν ότι έτσι πρέπει να εννοήσουν τις «ευχερείς περιπτώσεις»). Αντίθετα, αν το κρίσιμο κανονιστικό φορτίο που επικάθεται σε μία γλωσσική έκφραση είναι μεγαλύτερο και έτσι σ' αυτήν φαίνεται να αποτίθεται το μεγαλύτερο βάρος για τον σχηματισμό της τελικής κρίσης, η διαφωνία μάς φαίνεται όλο και πιο ουσιαστική.

Το λάθος όμως της προσέγγισης της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας⁷¹ είναι ότι παραβλέπει την ολιστικότητα της ερμηνείας, που συνεπάγεται τη διάχυση, έστω και ανισομερή, του κανονιστικού περιεχομένου σε ολόκληρο το κείμενο και αναδεικνύει την υποτιθέμενη διαύγεια και ριζικότητα της διάκρισης μεταξύ γλωσσικών και ουσιαστικών ερωτημάτων και βεβαιοτήτων ή αμφιβολιών απατηλή και ανήμπορη να επωμισθεί τις μεθοδολογικές συνέπειες που της αποθέτονται.

71. Χαρακτηριστική της θετικιστικής προσέγγισης είναι η εκ μέρους του Andrei Marmor, *Interpretation and Legal Theory*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1992, σ. 103 κ.ε., εμμονή στο διακριτό γλωσσικής και κανονιστικής αμφιβολίας και η συναφής παρανόηση του αντιθετικιστικού επιχειρήματος ότι πολλές φορές, παρά το γραμματικά αναμφίβολο του κειμένου του νόμου, η όλη συνάφεια της ρύθμισης οδηγεί τους ερμηνευτές να δεχθούν ομόφωνα ότι άλλη είναι η πραγματική κανονιστική σημασία του (όπως συμβαίνει στο παράδειγμα του Fuller με το φορτηγό-μνημείο). Ο Marmor ερμηνεύει γενικά το αντιθετικιστικό επιχείρημα ως εάν να εννοούσε ότι σε παρόμοιες περιπτώσεις, ενώ είναι (γλωσσικά) σαφές το τί λέει ο νόμος, ανεξάρτητες (κανονιστικές) εκτιμήσεις υποδεικνύουν μία ερμηνεία που να διορθώνει εκ των υστέρων το γραμματικά σαφές νόημα – και επειδή δεν είναι εκ των προτέρων βέβαιο για κανέναν νόμο ότι δεν χρειάζεται τέτοιου είδους διόρθωση, το επιχείρημα απλώς επιμένει ότι οι πρόσθετες εκτιμήσεις χρειάζονται πάντοτε. Αυτό είναι όμως λανθασμένο. Το νόημα του αντιθετικιστικού επιχειρήματος είναι βαθύτερο: δηλώνει ότι, αν δεν συνυπολογίσουμε εξ αρχής και τις κανονιστικές μας προσδοκίες, ο καθαρά γραμματικά προσεγγιζόμενος νόμος δεν μας λέει ακόμη τίποτε το νοηματικά αξιόλογο, εφ' όσον στην περίπτωση του δικαίου το νοηματικά αξιόλογο δεν μπορεί παρά να εννοείται, ευθύς εξ αρχής, και ως νομικά αξιόλογο. Σ' αυτό οφείλεται σε τελευταία ανάλυση και το ότι η θετικιστική διάκριση μεταξύ ευχερών και δυσχερών περιπτώσεων δεν είναι μία διάκριση θεμελιώδης και μεθοδολογικά βαρύνουσα αλλά μία διάκριση επουσιώδης και εφικτή μόνο ex post.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ'

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ι. Γενική εικόνα

Παρά τα υποστηριζόμενα από την κρατούσα διδασκαλία περί απόλυτης προτεραιότητας της γραμματικής ερμηνείας, ότι δηλαδή το βασικό κριτήριο για την ερμηνεία του νόμου αποτελούν οι σημασίες των λέξεων που συναπαρτίζουν το κείμενό του, η ίδια αυτή διδασκαλία είχε από την αρχή δώσει εξ ίσου μεγάλη έμφαση και σε ένα άλλο ερμηνευτικό κριτήριο, το οποίο από τον Savigny και ύστερα συνηθίζουμε να αποκαλούμε ιστορικό.¹ Βασική ιδέα, από την οποία αφορμάται η ιστορική ερμηνεία και την οποία δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητήσει κανείς, είναι ότι η θέσπιση ενός νόμου αποτελεί ένα ιστορικό γεγονός, με το οποίο ορισμένη ρύθμιση αποκτά νομική υπόσταση, αρχίζει δηλαδή εντός ορισμένης δικαϊκής κοινότητας να λειτουργεί ως ρύθμιση δεσμευτική και εξαναγκαστή. Αυτό σημαίνει ότι με την πράξη θέσπισης του νόμου εισάγεται στην έννομη τάξη κάτι κανονιστικά νέο που δεν προϋπήρχε και που είναι αναγνωρίσιμο επειδή διαθέτει πλήρες θεσμικό κύρος και αυτοτελή ρυθμιστική δύναμη χάρις στο γεγονός ότι με την ιστορική πράξη της θέσπισης ενσωματώνεται στην έννομη τάξη ένα νέο συστατικό στοιχείο

1. Για την ιστορία της ιστορικής ερμηνείας και πριν από τον Savigny, βλ. Jan Schröder, «Zur Geschichte der historischen Gesetzesauslegung», στο Jörg Eckert (επιμ.), *Der praktische Nutzen der Rechtsgeschichte. Hans Hattenhauer zum 8. September 2001*, Χαϊδελβέργη, Müller, 2003, σ. 481 κ.ε.